

מסורת הנוסח של כתב־יד אוניברסיטת קולומביה למסכת מגילה

מאת

אליעזר סגל

חקר הנוסח של התלמוד הבבלי הצטמצם עד עתה בעיקר בפרטים: מהדירי המהדורות ה'ביקורתיות' של מסכתות שונות אספו שינויי־נוסחאות והשוו אותם עם מובאות שבכתבי המפרשים; החוקרים נזקקו לנוסחאות בזיקה לפירושים שרצו להציע לסוגיות שונות. אך כמעט ולא תמצא נסיונות להכין רצנויה סיסטמאטית של טכסט מן התלמוד הבבלי לפי הדגמים המקובלים בביקורת הטכסטואלית הכללית, על סמך שרטוט אילן־יחסין של עדי־הנוסח ואפיון כללי של כתב־היד. מצב זה נגרם בחלקו בגלל נטיותיהם האישיות של העוסקים במקצוע, המעדיפים להתמסר לתוכן ולא לקליפה החיצונית, ובחלקו בגלל המידה הרבה של קונטמינאציה (עירוב־מסורות), המקשה על מי שמבקש למצוא שיטה עקבית בהשתלשלות מסורות־הנוסח של הבבלי.

במאמר הנוכחי ברצוננו להביא דוגמה למה שאפשר לעשות בתחום זה. נעסוק בתיאורו של כתב־יד אחד של טכסט תלמודי ונשאל שאלות אלה: מה הוא היחס בין הגרסות של כתב־יד זה לבין שאר עדי־הנוסח של המסכת? באיזו מידה דומה המסורת של כתב־יד זה למובאות שבדברי ראשונים? על סמך אלה קריטריונים ניתן להעריך את מסורת־הנוסח של כתב־היד; דהיינו: את קרבתה לטכסט המקורי של התלמוד, כפי שיצא מתחת ידי עורכיו? כפי שנראה, אפשר לתת תשובות ברורות לכל השאלות האלה, על־סמך עיון כולל בנוסחאות המסכת, תוך השוואת כל העדויות הטכסטואליות העומדות לרשותנו. ועוד דומה, כי המסקנות שתעלינה ממחקר זה תהווה יסוד, הן לקביעת צורתה של מהדורה מדעית אמיתית של מסכת מן הבבלי (ובעיקר, לבחירת הנוסח שיוצג בפנים ההוצאה), הן לטיפול בענייני נוסח על־ידי חוקרי הבבלי.

* מאמר זה מיוסד על פרק מתוך עבודת־דוקטור, 'מסורות הנוסח של בבלי מגילה', שנכתבה בהדרכתו של פרופ' א"ש רוזנטל ז"ל. המחקר נתמך על־ידי קרן ליידי דייזיס. קרן הזכרון לתרבות יהודית ומועצת המחקר במדעי החברה והרוח של ממשלת קנדה. — רשימת עדי־הנוסח וסימנים טכניים אחרים באה בסוף המאמר, בהערה 97.

*

כ"י אוניברסיטת קולומביה X893T141 (להלן: ת) כבר נדון על-ידי מספר חוקרים,¹ ובראשם מ' מרגליות,² שתיאר אותו תיאור קודיקולוגי מפורט, דבר הפוטר אותנו לפי שעה מלהיכנס לשאלת מבנהו הפיסי, אך נציין כאן בקיצור, שכתב-יד ת כולל חמש מסכות מן הבכלי הכרוכות בשני כרכים: (א) ביצה (ור"ף) ופסחים (ור"ף); (ב) מגילה, מועד-קטן וזבחים; כל המסכות שייכות לקובץ מקורי אחד. בסוף מסכת זבחים מצוי קולופון המזהה את הסופר כספרא חלשא ומסכינא דוד ש"צ בן מעודד ר"ת בן סעדיה נע"ג בן יוסף תנצב"ה הירוע אלדש"אל ..., ולצד הקולופון נתוסף (ולא ברור לי שעל-ידי אותו סופר): 'חדש מרחשון שנת אתתנ"ח לשטרות במדינת צנעא'; כלומר, שנת 1546 לספה"נ. כתב-היד מאוחר אפוא יותר משלושים שנה מן הדפוס הראשון של המסכת (פיזור, שנת 1515 לערך). עובדה שיש להתחשב בה כבואנו להעריך את מסורת הנוסח שבו. לאחר השוואה מדויקת בין גירסות כתב-יד ת לבין שאר עדי-הנוסח של מסכת מגילה, נראה לי שייחודו הטכסטואלי מתברר מתוך הקווים המשותפים שיש לו עם המסורות שלהלן: (1) מדרש הגדול (אגדת אסתר, מהד' בוכר); (2) כתב-יד גטינגן 3; (3) מסורת הדפוסים; (4) מסורת הגאונים; (5) גירסות רבנו חננאל.

A. Neubauer, 'The Literature of the Jews in Yemen', *JQR* [O.S.] 3 (1891), p. 613 [vol. 4 (1892),¹ p. 164]; J. Price, *The Yemenite Ms of Megilla*, Leipzig 1914; *idem*, in: *Students Annual of the Jewish Theological Seminary of America*, II, New York 1914, pp. 248 ff. חלק גדול מן התיאור של פרייס אינו מדויק וכנראה לא עמד כתב-היד לפניו בשעה שהכין את החוברת לדפוס. אף רישומי חילופי-הנוסח שלו אינם מדויקים או שלמים. לא תמיד הבחין פרייס בין פנים כתב-היד לבין הגליונות, וכנראה לא הבין את ההגהות שבערבית. אוסיף כאן הערה אחת הנוגעת לפירושים שנוספו לכתב-היד: בעמוד הראשון של כתב-יד ת ישנה הצטברות של תוספות פרשניות, המצוינות ככאלה על-ידי הפורמולה 'פיר', אבל בהמשך המסכת כמעט ואין למצוא גופים זרים מסוג זה בתוך הטכסט. לעומת זאת, לאורך כל המסכת גדושים הגליונות והרווחים שבין השורות בפירושים ובחילופי-נוסחאות, שהועתקו, ככל הנראה, על-ידי סופר כתב-היד (לעדותו של מרגליות, לקמן, הערה 2), אבל בעמוד הראשון של כתב-היד אין אף הערה אחת בגליון או בין השיטין. המסקנה המתבקשת מזה היא, שבטופס שעמד לפני ר' דוד בן מעודד נרשמו בגליון פירושים וחילופי-נוסח ובתחילה ניסה לשלכם בהעתקה שלו, עד שהתברר לו שהמקום הראוי להם הוא הגליון ובין השיטין. אפשר שהבלבול שנגרם על-ידי הכנסת הפירושים הארוכים לתוך נוסח כתב-היד הוא שגרם לכך, שהברייתא שבסוף דף ב ע"א ('תניא נמי הכי אמ' ר' יהודה וכו') נכתבה שלא במקומה, אחרי המשפט (ב ע"ב) 'מאי אמ' ר' יהודה אבל בזמן [הוא] הואיל ומסתכלין בה אין קורין אותה אלא בזמנה'. מספר גופים זרים חדרו אל פנים כתב-היד, כנראה משום שלא צוינו בגליון כ'פירוש[ו]'. כך, לדוגמה: בדף לא ע"א, שו' 32, באה תוספת ארוכה המתחילה 'אמ' רבא מנא אמינא לה... (בעניין כתב אשורי); בדף לא ע"א, שו' 41, תוספת הפותחת ב'ואין לך שבת בחולו של פסח אלא...'; דף לא ע"ב, שו' 17: 'מאי מעמדות...'. ואפשר שהתהליכים המתוארים כאן אירעו כבר באביו של כתב-היד.

M L Margolis, *The Columbia College Ms of Meghilla etc.*, New York 1892²

[א] היחס בין ת לבין אגדת אסתר ימדרש הגדול

לפי שאנו יודעים את מוצאו התימני של כתב־יד ת, רצוי היה להשוות את גירסתו עם עדים תימניים אחרים, כדי לראות אם אפשר לבודד 'מסורת תימן' אחידה ועקבית של בבלי מגילה. לדאבוננו לא נשרדו לנו כתב־ידי תימניים אחרים של אותה מסכת. אבל במקום כתב־יד של התלמוד אפשר להיעזר במקור תימני אחר, הוא מדרש הגדול לר' דוד בן עמרם אלעדני.

לפי הדעה הרווחת, מדרש הגדול על מגילת אסתר הוא היצירה שפורסמה על־ידי ש' בוכר (קראקא תרנ"ז) בשם 'אגדת אסתר' על־פי שני כתב־ידי תימניים.³ כך העלה לראשונה ח' אלבק⁴ והדברים התקבלו ואושרו על־ידי חוקרים אחרים.⁵ מדרש זה מיוסד בעיקר על האגדות שבבבלי מגילה, ולכן אפשר להשתמש בו (בזהירות הדרושה) כעד־נוסח למסורת התימנית של בבלי מגילה. ואכן, כפי שאפשר היה לצפות, ישנו דמיון רב ביותר בין שתי המסורות התימניות, כמו שמוכיחה הרשימה שתואר להלן.

ברשימה מצוי מידגם של גירסות ייחודיות למסורות התימניות, מדף י ע"ב עד דף יא ע"ב תוך השוואה עם גירסות שאר עדי־הנוסח וציון העדים (במידה ויש כאלה), שנוסחאותיהם שוות לנוסח ת ולחבריו. ציוני הדפים ומספרי השורות הם על־פי דפוס וילנא של הבבלי. במקום שלא סומן דבר לאחר הגירסה, משמע שהיא משותפת ל־ת ולאגדת אסתר (ס). במקום שהשוואה היא למדרש הגדול (ס) ולא נמצאה לה מקבילה ב־ס, צוין הדבר בסוף המובאה על־ידי האותיות תס. במקום שהנוסח נמצא גם ב־תס וגם ב־ס נרשם (ס) בסוגריים לאחר הערך. במקומות אחרים הערנו על נוסחאות המשותפות לגליונות של ת * (ת): רובן נכתבו כנראה על־ידי סופר כתב־היד) ו־ס.

לצורך הרשימה לא התייחסנו בדרך־כלל לגירסות קטע־גניזה ולשאר עדים פרמנטאריים ואף לא לנוסח ילקוט שמעוני. קו אלכסוני (/) בטור השלישי מפריד בין אפשרויות שונות. הסימן Ø פירושו: חסר, ליתא. לא הקפדנו על דקדוקי אורתוגרפיה וכיוצא בהם, אלא אם כן נראו הדברים משמעותיים במיוחד.

³ את פנים ההוצאה ייסד בוכר על כתב־יד שרכש לעצמו מר"א ורטהיימר. לא הצלחתי לפי שעה להתחקות אחר עקבותיו של כתב־יד זה, כדי לבדוק את מידת הדיוק שבהעתקת בוכר. במבואו כותב בוכר, שהשתמש גם בכתב־יד אוכספורד בודלי' e.47 (נויבאואר, מספר 2831). אבל עיון קל בכתב־יד זה מראה, שהוא הסתייע בו רק לעיתים רחוקות.

⁴ Ch. Albeck, "Das verkannte Buch "Agadath Esther"", *MGWJ* 72(1928), pp. 155-158

⁵ עיין מה שרשם אלבק בהערותיו לספרו של צונן, הדרשות בישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 447, הערה 80. ראה גם: י' נחום, חשיפת גזוים מתימן, חולון תשל"א, עמ' שמג-שמה ואולם מ"מ כשר, הרמב"ם והמכילתא דרשב"י, ניו־יורק תש"ד, עמ' יז, הסתייג מקביעה זו והעיר על סטיות מדרכיו של בעל מדרש הגדול. הוא גם מביא תיקון לדברי א' מארכס (במאמרו: *PAAJR* 4 [1932], p. 144) שלפיו מצוין המדרש בכתב־יד כ'מדרש הגדול', ובאמת כתוב שם רק 'מדרש גדול'. (מתוך המחקר הנוכחי אין להכריע בשאלה זו.) ואולם הגירסות של אגדת אסתר נראות לנו דומות מאוד למדרש הגדול. אך בהתחשב עם האחידות הכללית של הנוסחאות התימניות, אין זה מוכיח שהדברים יצאו מתחת ידי מחבר אחד. ולצד־הזה אין לדבר חשיבות רבה לענייננו; מה שחשוב לנו בעיקר הוא שאגדת אסתר היתה נפוצה ומקובלת ביי־הידי תימן עד שהיתה יכולה להשפיע על נוסח התלמוד שבידם

גירסות משותפות לכתב-היד (ת), לאגדת אסתר (ס) ולמדרש הגדול (ם)

דף ושורה	גירסת תס (ו-ם)	גירסות שאר עדי הנוסח	עדי נוסח אחרים הגורסים כ-תסם
י ע"ב			
13	בידינו (ם)	בידינו מאבותינו	טבלר
16	ויהי בנסעם.. (ם)	∅	נד
16	ויהי כי זקן יצחק...	ויהי בהיות יהושע...	טנ
16	ויהי יי את יוסף (ם)	∅	טנ
18	ויהי איש אחד מצרעה...	∅	ט
22	דשבינהי (ם)	∅ / דלא חשיבינהו / דאתו למעליא	
22	ויהי (ם)	כל ויהי	טעמ
23	וחמשה הוו	וחמשה ויהי בימי הוו	עייץ: על
24	ויהי רעב	∅	ט
26	כדר' שמואל (ם)	כי הא דא"ר שמואל	טנ
26	שכיסתה (ם)	משום דכיסתה / מלמד שכיסתה	אהמ
29	אמוץ (ם)	דבר זה מסורת בידינו מאבותינו אמוץ	
29	אחים (ם)	אחי	נ
32	סימן יונתן קם תחת שמואל...	∅	מקצתו ב"ל והשווה: ר
40	פורים	מקרא מגלה	טאע
41	מקרא מגלה	(ימי) פורים	טאע
45	באותה שעה	∅	ב*אע
יא ע"א			
6	כשדים—ת*ס	נבוכדנצר	
15	דלא—ת. ולא—ס	שלא	
19	מרדכי	מרדכי ואסתר	ל
22	שכת'	שכת' בתורה	בוד
23	יסמג סימן (ם)	∅	
23	לכלותם (ם)	לכלותם בימי המן/לכלותם בימי רומיים	
24–23	בימי המן (ם)	בימי רומיים	באט
24	כנמר סימן (ם)	∅	
24	איש חמודות (ם)	∅	
25	הכהן הגדול (ם)	כהן גדול	
27	דורו	(ה)דורות	
29	רשנ"י סימן	∅	
35–34	דתן ואבירים. אחז. עשו.	עשו... דתן ואבירים... אחז.	ר
37	שהוא גדול (ם)	שגדול	אה

דף ושורה	גירסת תס (ר"ם)	גירסות שאר עדי הנוסח	עדי נוסח אחרים הגורסים כ"תסם
38	איכא	איניש	מ
38	כותיה — ת. מיניה — ס	למלא כוותיה	מ
39	חאזי	חאזי למלכותא	נ
43	כאלו	כך	
43	מיהוה	היכי	
יא ע"ב			
2	דבא אשמדאי וטרדיה	∅	ט
4	יתירתא	אחריתי	
9	דכת' כי יציל יי' את ירושלם מיד	∅	
12	הוה מליך	מלך	
22	מאי לבבל למלכות בבל	∅	
25	מיד	∅	
50	פישא — ת*ס	בצרן	
54	פישא — ת*ס	בצ(י)רן	

יש להעיר על שתי תופעות מעניינות העולות מתוך ההשוואה בין ת ל-ס: מצאנו מספר לא-קטן של מקרים, שהדמיון בהם אינו רק בנוסח התלמוד, אלא בכך שנוספו בהם משפטים ומדרשים שלמים.⁶ בכמה מן המקרים ברור, שאין מדרשים אלה שייכים לשום מסורת של נוסח התלמוד, אלא לוקטו ממדרשים אחרים על מגילת אסתר. דבר זה מעלה לפנינו את האפשרות, שאין לנו כאן עניין עם מסורות המשותפות ל-ת ול-ס, כי אם בחומר ששילב

⁶ אעתיק כאן את הדוגמות בשלמותן על-פי ת עם קצת שינויים על-פי ס סוגריים מרובעים מציינים תוספת ב-ס; סוגריים עגולים מצביעים על חסרון ב-ס, בהשוואה עם ת: יא ע"ב, 'דבא אשמדאי וטרדיה' (וכן הוא ב"ט, השווה גיט' סח ע"ב); יא ע"ב 9, 'דכת' כי יציל יי' את ירושלם מיד' (מל"ב יח, לה; יש' לו, כ); יב ע"א 24, 'דכת' עשה המלך לכלל העם הנמצאים בשושן הבירה וג' ואין עם אלא ישראל דכתיב עם זו יצרת לי וג'; יב ע"א 42, 'כיצד מי שהיה בן ארבעים שנה היו משקין אותו (יין) בן חמשים לכך נאמ' רב שהיה היין גדול מש[נ]ותיו' (השווה ילקוט אסתר לפסוק, והמקור הוא במדרש פנים אחרים; ראה תרגום שני לפסוק ובהערות כובר ל-ס); יב ע"ב 21, 'כל כך עשה לה הקב"ה בעלילותיו כשכיל שלא הניחה אחשוורוש רשות לה(י)בנות בית מקדש אמרה לו מה שהחריבו אבותי אתה מבקש לבנותו ולא עוד אלא כדי שלא להשאיר (לה) [לנבוכדנצר] שם ושארית' (על-פי מדרש פנים אחרים); יב ע"ב 3, 'כדת מה לעשות במלכה ושתי התחיל המלך ואמר להם מה אתם אומרים שיעשה ומכולם לא השיב אותן; אלא ממוכן' (מדרש פנים אחרים); יב ע"ב 48, 'מזרע מימינים ומשמאלים'; טו ע"א 27, 'ויש אומ' שהיתה מעוברת והפילה' (על-פי פנים אחרים, אבא גוריון ועוד. ראה במקבילות שרשם כוכב, ויש להוסיף עליהם את הילקוט למגילת אסתר); טו ע"ב 27, 'עמדה להתפלל ואמרה הצילה מחרב נפשי מיד כלב יחידתי'; טו ע"ב 35, 'אמ' לה [המלך] אני רואה ששאלתך גדולה היא ומה בקשתך עד חצי המלכות' (פנים אחרים) ההסתככות הרבה על מדרש פנים אחרים היא אפוא בולטת לעין

בעל מדרש הגדול לתוך יצירתו ואחר-כך הוכנס לכתב-היד של התלמוד על-פי מדרש הגדול. כלומר, נוסח סם אינו רק נציג אחר של מסורת תימן, אלא גם אחד ממקורות ההשפעה החשובים ביצירת מסורת זו.

התופעה השנייה שביקשנו להעיר עליה היא העובדה, שגם במקום שאין דמיון בין סם לגוף כתב-יד ת, נמצא מקומות שבהם רשם המגיה של ת (وهוא אולי הסופר של גוף כתב-היד, עיין לעיל הערות 1, 2) את נוסח סם בגליון כתב-היד או בין השורות.⁷ תופעה זו מעידה שוב על תהליך ממושך של השוואת נוסח ת ל-סם.

לתופעה זו של השפעת מדרש הגדול על נוסח כתב-יד ת נודעת חשיבות מיוחדת כשניגשים לדון בשאלת היחס שבין ת לכתב-יד גטינגן, ובשאלת השינויים שבין החלק המדרשי שבתלמוד לשאר חלקיו.

[ב] היחס בין ת לכתב-יד גטינגן 3

עיון בהשוואת הנוסחים של עדי-הנוסח השונים מגלה לנו אספקט חשוב נוסף של מקומה של מסורת ת במסגרת מכלול המסורות של נוסח המסכת. כוונתנו לדמיון המדהים שבין ת לבין כתב-יד גטינגן 3 [ט=], כתב-יד ספרדי שזמנו כנראה מראשית המאה ה-18.⁸ כפי שמוכח מן הטבלה הבאה, הדמיון בין שני כתב-היד מתבטא בעניינים חשובים של תוכן, לרבות הוספת משפטים שאינם בעדים אחרים, אבל נמצא גם קריאות משותפות, שייחודן אינו אלא בניסוח ובסגנון.

לאור האמור עד כאן יש להתייחס בכובד-ראש לתופעה, שיש בה לכאורה לסתור את 'היחס המשפחתי' שביקשנו להעמיד בין שני כתב-היד: הדמיון ביניהם נפסק עם תחילת המדרש שבדף יא ע"ב-יז ע"א ואינו חוזר בסוגיות ההלכתיות שבשאר הפרקים ועד סוף המסכת. אפשר להניח, שבשלב קדום הורכב אחד מכתב-היד מכמה כתב-ידי של פרקים בודדים השייכים לענפים שונים של אילן-היוחסין של המסכת; אך כיצד אירע שחל המפנה באמצע הפרק דווקא? נראה לכאורה שהדבר קשור לאופיו המיוחד של קטע המדרש שבת, שמקורו אינו במסורת של בבלי מגילה, כי אם בנוסח אגדת אסתר, לרבות כמה הוספות ממדרשים אחרים.

⁷ ז ע"ב 21, 'זעירא' (במקום 'זירא'); יא ע"א 6, 'כשרים' (במקום 'נכוונצר'); יא ע"ב 50, 54, 'פישא' (במקום 'בצרן'); יג ע"ב 33, 'אינו דומה משמרת' למשמרתך' (בעדים האחרים ליתא); טו ע"א 36, 'זיעבר מרדכי אמ' רב והוא יום שלישי היה וכיצד יתענו בו ישראל אמרה לו זקן שביהודים זה היא חמתך אם אין ישראל למי פסח ומי יעשה פסח מיד ויעבר מרדכי ככל אשר צותה אסתר שהעביר יום טוב ראשון שלפסח בתענית' (בשאר העדים ליתא); טו ע"ב 9, 'ולמחכים' (במקום 'ולמצפים').

⁸ לפי הרשום בכרטסת המכון לתצלומי כתב-ידי עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. ראה: צ' מלטר, מסכת תענית, ניו-יורק תר"צ, עמ' יא. במאמרו 'לשמועת הפתיחה של בבלי תענית', ספר זכרון ליעקב פרידמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 239, הערה 15, העיר הרא"ש רוזנטל ז"ל, שכתב-יד זה הוא היחיד השומר על הסדר הפרובנסאלי הקדום של מסכות סדר מועד, כפי שזה נמסר על-ידי המאירי

כפי שמוכח מן הטבלה שלהלן, הקווים המשותפים בין שני כתבי-היד ת ר"ט הם מרובים וכוללים, כאמור, עניינים של תוכן ודמיון שבניסוח ובסגנון. ועם זאת אין להתעלם ממספר השינויים וההבדלים שבין המסורות, וקשה להסביר כיצד נוצר מצב כזה. אילו היה יסוד הדמיון בין השניים נעוץ בעובדה, שאחד מאבותיו של ת או של ט הוגה על-פי אחד מאבותיו של חבירו, אזי לא מסתבר שהדמיון היה מגיע לתופעות של ניסוח, שאינן משנות את משמעות העניינים. לכן נראה שהיחס בין שתי המסורות הוא מורכב יותר, ולפי שעה אין בידינו להסבירו עד תום.

והנה דוגמה להשוואה בין כתבי-יד ת ר"ט, מתחילת המסכת ועד סוף דף ד ע"ב.

דף ושורה גירסת ת, ט	כתבי-יד אחרים	נוסח שאר כתבי-היד
ב ע"א		
33	שמעת מינה תרתי	ל זמנים הרבה...
ב ע"ב		
19	מדפרזים	לד ומדפרזים
21	אטו	ר (אמאי — ב). ∅
38	פרזים דהכא	∅
38	מוקפות	(מוקפת — ד) מוקפין
44	למוקפות חומה מימות	ד לשאין מוקפין חומה מימות יהושע בן נון
	אחשוורוש	
46	בין שושן לשאר עיירות	דב בין מוקפין חומה מימות אחשוורוש לשאין מוקפין חומה מימות אחשוורוש
48	לדר(א)שא	ד יתירא
51	מילתא קא משמע לן — ת	ד ייל הא קמ"ל
	מילתא אגב אורחא קמ"ל — ט	
ג ע"א		
3	בראש תיבה ובאמצע	— באמצע
20	בר אמי	בר אבא / בר אבין
22	בתורת	תורת
32	ידעינן	ידענא
32	(ד)אי איכא אינש(י) ל(י)זיל	∅
	(ל)גביה ואי מרחק	
49	מבעיא	לא כל שכן
ג ע"ב		
3-2	ת"ת מהקרבת תמידין	הפ יותר מהקרבת התמידין
10	ואין צריך לומר	יכל שכן
17	מדתנן — ת כדתנן — ט	(מ)דתני(א)

דף ושורה	גירסת ת, ט	כתב־יד אחרים	נוסח שאר כתב־ידיד
		ובהם אותה גירסה	
28	לפרסומי	ל	משום פרסומי
33	נראה אע"פ שאינו סמוך		סמוך אע"פ שאינו נראה
	סמוך אע"פ שאינו נראה		נראה אע"פ שאינו סמוך
42	דאתו		דמיקלעי
ד ע"א			
3–2	והלא		והא / הני
20	דרכא		דרכה
24	באורתא / מאורתא		בלילה / בליליא
33	שיהו	ל	להיות
ד ע"ב			
6	ניקדמינהו — ט נקדימנהי — ת		ליקדמו
21	ר' מאי היא	(מאי רבי — ד:)	⊗
21	ערב		בערב
29	אין עירות נדחות		אין נידחין עירות
30	הני מילי היכא (איכא — ת)		⊗
	דא(י)פשר		
33	'בכל שנה ושנה' ⊗		איתא
36	ומוקפות		ומוקפין
36	'חומה' ⊗	ד	איתא
37	לא שיקדמו מוקפות	ל	אין קודמין מוקפין
43	לא יקדמו	ל	אין קודמין
45	לא ידחו עירות ממקומן		עירות לא דחינן ליום הכניסה
46	ומוקפות	ד	ומוקפין
47	זמנם / זמנה		זמנם הוא
48–47	'א"ר חייא' ⊗		איתא (דתניא — ב: אמר רב הונא — ש:)
48	דזמניהו		דעברי
49	אלא הכי קאמ' כל הנדחין ידחו		אלא כל הנדחה ידחה
50	רבא		רבה

ראוי לשים לב במיוחד לחילוף־נוסח אחד שבין כתב־יד ת ו־ט: בכתב־יד ת איתא בדף ב ע"ב, שו' 51: '... כמחמתן לטבריה והינו מיל ולימא מילתא קא משמע לן...'. ואילו בכתב־יד ט: '... כמחמתן לטבריא מיל ולימא מיל מילתא אגב אורחיה ק'מ'ל'...'. נראה לנו שדוגמה זו יש בה כדי להוכיח, שכתב־יד ת הוא שמייצג שלב קדום של המשפחה יותר מאשר כתב־יד ט, שהרי סביר כאן להניח, שהמשפט 'מילתא אגב אורחיה ק'מ'ל' אינו אלא נסיון לפירוש התיבה 'מילתא', שסודה בטעות העתקה של המלים 'מיל הא' שברוב העדים.

(ההנחה ההפוכה, שבכתב־יד ת נמצא קיצור של נוסח ט. דחוקה היא מאוד ואין לקבלה, במיוחד לאור העובדה, שאין אף עד־נוסח אחר הגורס 'מילתא אגב אורחיה'). נמצאנו למדים ממקרה זה, שהוא אחד הכודדים שבהם הועברה טעות ברורה בצורה כלשהי בין חוליות שונות של המשפחה, כי כתב־יד ט מתייחס על ענף מאוחר יותר של המשפחה.

[ג] הדמיון בין ת לנוסח הדפוס

תופעה מעניינת אחרת שראוי לתת עליה את הדעת היא, שבמספר לא־קטן של מקומות מוצאים אנו גירסות משותפות לכתב־יד קולומביה ולמסורת הדפוסים [=ד], בתדירות שאינה מסתברת להיות מקרית. אפשר היה לכאורה לטעון, שהסופר של כתב־יד ת הכיר את הדפוס, אשר ראה אור כשלושים שנה קודם העתקת כתב־היד. אבל טיב הדמיון, המתבטא בענייני סגנון, חסרונות וכדומה, אינו מותיר מקום להסבר זה. חלק מן הגירסות המשותפות נמצא במשניות, שם עשוי הדמיון להתפרש מתוך הזיקה שבין שני עד־נוסח אלו לטיפוס הארץ־ישראלי של המשנה.⁹ אשר לשאר הגירסאות, נראה שאם לא נרצה לראות את התופעה כצירוף־מקרים בעלמא, אזי יש לבקש את שורשיה בהשפעות מזרחיות, שחדרו אי־שם אל אבות־המשפחה של ד. מסורת הדפוס היא בעיקרה מסורת אשכנזית, אך יש בה סממנים של השפעת מסורת אחרות.

והנה רשימה של גירסות ייחודיות המשותפות ל־ת ול־ד מתוך הדפים הראשונים של

המסכת:

נוסח שאר כתב־ידיה	כתב־יד אחרים ובהם אותה קריאה	דף ושורה קריאות משותפות ב־ת, ד	ב ע"ב
ומדפרזים	טל	מדפרזים	19
מוקפין		מוקפות — ת; מוקפת — ד	38
לשאין מוקפין חומה	ט	למוקפות חומה מימות אחשורוש	44
מימות יהושע בן נון		בין שושן לשאר עיירות	46
בין מוקפין חומה מימות אחשורוש לשאין	טב		
מוקפין חומה			
מימות אחשורוש			
יתירא / וכו'	ט	לדר(א)שא	48

⁹ על משניות כתב־יד ת ר"ד עיין להלן, נספחים א ו־ב

נוסח שאר כתבי־היד

דף ושורה קריאות משותפות ב־ת, ד
כתבי־יד אחרים
ובהם אותה קריאה

			ד ע"ב
מוקפין	ט	ומוקפות	17
וברביעי	ט	או ברביעי	17
∅		ר' מאי היא — ת;	21
		מאי דרבי — ד	
ומוקפין	ט	ומוקפות	46
			ה ע"א
בהספד		בספד	20
בשני ובחמישי	א	לא בשני ולא בחמשי	23–22
∅		בשבת דחינן ל(י)ה לבתר	34
		שבת(א) — תטמ; מאחרינן (טמ)	
		לה לבתר שבתא — ד	
כל	לר	את כל	39
כל	טר	וכל	40
			ה ע"ב
איתא	ז	'מאויבים' ∅ (2x)	51
			ו ע"ב
∅	עלמ	מלכי	3
משמיא		מן שמיא	10
משמיא		מן שמיא	12
∅		וכל אחד ואחד	40
∅	(ט)	יש בתוכו — תט; יש בו — ד	40
מהן	טעמ	חלונות	40
בהספד		בספד	47
∅	ט	(ו)חסורי מ(י)חסרא	53
			ז ע"א
לכתח(י)לה	ד	כתחלה — תט, בתחילה — ד	4
איתא	טר	'אני' ∅	13–12
			ז ע"ב
(ד)פ(י)לפלי	ד	פרפילתא — ת; דפילפתא — ד	7
∅		בהדי הדדי	23
∅		מתניתין	43

נוסח שאר כתבי־היד

דף ושורה קריאות משותפות בית, ד
 כתבי־יד אחרים
 ובהם אותה קריאה

ח ע"א			
2	ממנו	מ	הימנו
40	לי		ליה
ח ע"ב			
10	מבעי ליה		מזובו מבעי ליה
19	'השתא' Ø		איתא
25	לנטהר — ת, לטהר — ד		לטהור
ט ע"א			
6	בדיו		ובדיו
31	כולן	ט	Ø
36	'לאמר' Ø		איתא
41	זעטוטי (ראשונה)	נ	ז(א)טוטי
42	זעטוטי	ט	ז(א)טוטי
ט ע"ב			
17	משמש	א	המשמש
26	משמש		המשמש
28	'מאי היא' Ø	ט	איתא
43	שהוא נידר ונידב	ט	נידר ונידב
44	לא נידר ולא נידב	א	נידר ונידב
47	שקבוע	ט	הקבוע
י ע"א			
7	שילו	ב	שילה
18	לעזרה	ט	לעזרות
19	ובעזרה	ט	ובעזרות

[ד] נוסח הגאונים של בבלי מגילה

בדומה למצב הכללי השורר בקשר לכתבי־יד עבריים בכלל,¹⁰ כמעט כל כתבי־היד של בבלי מגילה העומדים לרשותנו הם מן המאות האחרונות שלפני המצאת הדפוס, והרצנוזיה הקדומה ביותר שניתן לשחזר על-פי עדים אלה, מבלי לפנות אל ההשערות, תהיה בהכרח מרוחקת מאות רבות של שנים מן הטפסים הראשונים. כפי שיצאו מתחת ידיהם של עורכי הבבלי. אם יתמזל מזלנו, ניתן יהיה אולי לגלות או לשחזר 'אבות־משפחה' של זרמים

¹⁰ M. Beit-Arié, *Hebrew Codicology*, Paris 1976, p. 9

שונים, או של משפחות גיאוגרפיות שונות בתולדות הנוסח, אך גם גילוי כזה לא יקדם אותנו אל מעבר לאמצע ימי הביניים. ונשאלת השאלה: האם ישנה מסורת-נוסח שראוי להעדיפה על אחיותיה ולומר, שכל שכתב-יד או קבוצת כתב-יד מתקרבים אליה, הריהם משובחים משאר עדי-הנוסח?

המועמד המועדף ביותר לתפקיד של קנה-מידה מעין זה הוא, כנראה, נוסח הגאונים, היורשים הישירים של ישיבות האמוראים, אשר חזקה עליהם ששמרו על מסורות מהימנות של 'נוסחא ופירושא' בסוגיה התלמודית.¹¹ והנה שרדו כמה וכמה עדים לנוסח הגאונים למסכת מגילה — בספרי פסקים, בהבאות בחיבורי הראשונים ובעיקר בתשובותיהם, שהעותקים שנשמרו מהם בגניזת קהיר אינם נופלים בחשיבותם מקטעי-גניזה של התלמוד עצמו, ואפשר שהם עולים עליהם, במידה וניתן לנו לתהות על מוצאה המדויק של הגירסה הנדונה.

כמעט כל העדויות הנוגעות לענייננו נאספו בשקידה על-ידי ב"מ לויין בספר אוצר הגאונים למסכת מגילה, ואף שמאז פרסום הכרך (תצ"ג) פורסמו קבצים שונים של תשובות-גאונים וחיבורים של ראשונים, דומני שאין בהם כדי להרסיף הרבה על המקורות שאסף לויין. ואולם שינוי עיקרי בהערכת העדויות חל בעקבות פירסומן של הוצאות חדשות של כמה מספרי הגאונים: ספר השאלות (מהד' מירסקי), סדר רב עמרם גאון (מהד' גולדשמידט) והלכות גדולות (מהד' הילדסהיימר). שלושת החיבורים האלה, הטומנים בחובם חלק גדול מן הגירסות, שיש להן נגיעה להגדרת 'נוסח הגאונים', נשתמרו בעיקר בכתב-יד מאוחרים-יחסית, והעיון במדור שינויי-הנוסחאות שבמהדורות הנזכרות מראה שהם סבלו מאותם תהליכים של הגהות, גלגולי נוסח וכדומה, אשר עברו גם על התלמוד עצמו במשך הדורות.¹² השפעת הגהותיהם של הראשונים והקושיות הפרשניות של

¹¹ ואולם ברור, שכל מסורת-הנוסח שרווחו בתפוצות ישראל נבעו בסופו של דבר מטפסים שנכתבו בישיבות כבל, אלא שבשל תוספות, השמטות, הגהות וטעויות-העתקה, שחלו במשך תהליך המסירה, קיבלו המסורות פרצופים שונים ומשתנים ואין ודאות שגם בישיבות הגאונים עצמן לא הגיהו טכסטים על-פי הסברא, או שלא ראו חובה לדייק בניסוח ובסגנון המקור המצוטט. גם הגאונים עצמם הכירו ריבוי של נוסחאות בתלמוד, כפי שמוכח מן הדוגמות שתובאנה לקמן, ועובדה זו מערערת במקצת את התמונה המציירת מסירה אחידה ומהימנה. ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות², ירושלים תש"ס, עמ' 680, ובעדויות מדבריי הגאונים שבמבוא של ב' נאה לגמרא שלמה על מסכת פסחים, ירושלים תשכ"א; השווה גם מה שכתב א' גולדברג במקומות המסומנים בפירושו למשנה מסכת שבת, ירושלים תשל"ו, עמ' ס, ערך 'גאונים ורבינו חננאל'.

¹² על הבדלים בנוסחי השאלות העיר כבר הרשב"א בתשובותיו, א. ס' שסג (התשובה הובאה על-ידי ש"ק מירסקי במבוא לכרך א של מהדורתו, ירושלים תש"ך, עמ' 25). את הסיכוי לשיחזור נוסח מתוקן של סדר רב עמרם מסכס ד' גולדשמידט, במבוא למהדורתו, ירושלים תשל"ב, עמ' 20 'דיונונו על תולדות מסורת הטקסט העלה שאף לא אחד מכתבי-היד שבידינו מוסר נוסח נאמן של המקור כולם נובעים ממקורות משניים ומחוליות אמצעיות של שרשרת המסורת, ויש בהם שינויים ותוספות, מכאן שאין סיכוי שנוכל לשחזר את הנוסח המקורי של סרע"ג ואין בידינו אף לקבוע את מידת היקפו'. ובדומה לזה, בהלכות גדולות, דפוס ירושלים תשל"ב, מסכס המהדיר, ע' הילדסהיימר, בעמ' יט 'בעל ה"ג חיבר ללא ספק מהדורה אחת בלבד,

הלומדים בימי הביניים מורגשת במסירת נוסח השאליתות. לא פחות מאשר בכתבי-היד של התלמוד. וכתוצאה מכך, במספר לא-קטן של מקרים. לא ניכל להכריע בדבר נוסח הגאונים לסוגיה זו או אחרת. וזאת גם במקום שלאחרונים, שנשארו-נתנו בחיבורים הללו, היה פשוט שגירסה המופיעה בדפוסים המקובלים היא 'נוסח הגאונים' לאותה סוגיה. בעיה דומה נוצרת במקום שקיימת סתירה בין נוסחאות של שני חיבורים שונים של גאונים; במקרים כגון אלה, במידה ואין מקום להימנע מהכרעה, נראה שיש להעדיף עדות ישירה, כגון תשובות מן הגניזה, על עדות תניינית או תליתאית, כגון כתב-יד מאוחר של חיבור מן הגאונים או עדות הבאה בדברי אחד הראשונים. אבל אין צריך לומר, שראוי להתחשב בנסיבות המיוחדות של כל סוגיה וסוגיה כשלעצמה.

להלן ננסה לקבץ את כל הקטעים במסכת מגילה שאפשר לגלות את 'נוסח הגאונים' שלהם, אשר ניתן להשוותו עם מסורות אחרות של נוסח הבבלי. העדויות הן מסוגים שונים: יש והגאון נתבקש במפורש לקבוע את הנוסח ויש גירסות שהוא מזכיר רק בדרך-אגב וכמסיח לפי תומו; ישנן עדויות מוסמכות מקטעי-גניזה קדמונים, ולעומתן ציטוטים מכלי שני או שלישי, כשאין בידינו להעריך את נאמנות ההעתקה.¹³ על אף המגבלות הנעוצות בעצם הנושא, נראה לי שיש תועלת רבה בקיבוץ החומר ובהשוואתו עם שאר עדי-הנוסח שלפנינו, כדי לגלות מי מבין כתבי-היד של מסכת מגילה קרוב יותר לנוסח הגאונים.¹⁴

דף ב ע"א, שו" 47, 50, 51; דף ב ע"ב, שו" 2. ר"ח: 'והאי שא' גאון ז"ל כך אנו שונין ומסתכנין'. וכן בר"ף בשם 'יש גורסים'. כמעט בכל עדי-הנוסח בארבעת המקרים 'ומסתכלין', רק בית בשני הראשונים: 'ומסתכנין', וכן בכתב-יד ב (לפני הגהה) במקרים הראשון והשלישי.¹⁵

ולפיכך יש לראות בשינויים הרבים בטכסט משום עיבוד שנעשה על-ידי אחרים אין ביכולתנו להכריע איזו מהדורה הינה המקורית... לדאבוננו אין כתב-יד ששון של הלכות פסוקות כולל חומר רב ממסכת מגילה.¹³ וכבר הזהיר ש' אברמסון: 'כלל גדול הוא בציטוטים שהובאו בספרות אין שינוי שנמצא בציטאט בטוח אלא אם הוא יוצא מגופו של עניין, אחרת — אפשר שמעשה הסופר הוא או שנעתקו הדברים באשגרה' (מסכת עבודה זרה, כתב-יד בית המדרש לרבנים בניו-יורק, ניו-יורק תשי"ז, מבוא עמ' 22, הערה 1, ועיין שם עד עמ' 25, ונראה שהוא הנסיון השיטתי היחיד להשוות נוסח של מסכת מן הבבלי עם מסורת הגאונים) עיין גם בסדרת המאמרים של י"נ אפשטיין על 'שרידי שאילתות' (בכרכי תרביץ ו [תרצ"ה] ואילך), שבהם ביקש המחבר להוכיח, שלפני בעל השאלתות עמד תלמוד שונה משלנו.¹⁴ לא התייחסתי בפנים למקרים שבהם לא ברור מה הוא נוסח הגאונים (כשישנן עדויות סותרות או ספקות בהבנת הדברים) או למקרים שבהם נוסח הגאונים אינו נמצא באף אחד מעדי-הנוסח השלמים של התלמוד, או כשהוא שווה לכל העדים.

¹⁵ השווה ערוך, ערך סכל (ערוך השלם, ו, עמ' 51) לעצם העניין ראה פירוש הרי"ף (והשווה רמב"ם, הלכות מגילה א, ט) וקושיית ר' אפרים (מהד' י' שציפנסקי, ירושלים תשל"ו, עמ' 247); רמב"ן במלחמות; ספר המאורות; ח' אלבק, מחקרים בברייתא ותוספתא, ירושלים תשי"ד, עמ' 145; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: מועד, ניו-יורק תשכ"ב, עמ' 1128 (ודבריו צריכים תיקון, היות והמשפט 'אבל שמחה אינה נוהגת אלא בזמנה' אכן נמצא בכתב-יד אוכספורד); ד' הלבני, מקורית יחסות סדר מועד, ירושלים תשל"ה, עמ' תסג; תוס' מגי' א, ב (מהד' ליברמן, עמ' 344); ירו' מגי' א, ז (ע' צ"ד) יכתב-יד ליידין. בנוגע לביטוי 'בראשונה

דף ב ע"ב, שו' 33. בתשובות הגאונים חמדה גנוזה, סי' ס"ג (וכן הוא בכתביד קמברידג' add. 474) הובאה תשובה המיוחסת לרב משה גאון (ונמצאת באוצר הגאונים): 'מתניתין דלא כר' יהושע בן קרחה'.¹⁶ כל עדי-הנוסח¹⁷ גורסים כאן: 'מתניתין דלא כר' האי תנא', חוץ מכתביד ט, הגורס כנוסח הגאון.

דף ב ע"ב, שו' 38. באותה תשובה המיוחסת לר' משה גאון: 'מה פרוים דהתם... אף פרוים דהכא... וכן הוא בכתביד ט, ואילו ברוב העדים האחרים: 'מה להלן... אף כאן...'. בכתביד ת נתערבו שתי המסורות: 'מה להלן פרוים דהתם... אף כאן פרוים דהכא...'

דף ג ע"א, שו' 10. בתשובת רב האי גאון:¹⁸ 'נדעזעה ארץ ישראל וכו'. כך בכתביד ש ובדפוסים, ואילו ברוב העדים: 'באותה שעה נדעזעה'.¹⁹

דף ג ע"א, שו' 14–16. בתשובת רב האי הנזכרת לעיל: 'ולא לכבודי' — וכן הוא בכתביד טמנ ורוב קטעי הגניזה. ברוב העדים כאן: 'גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי...'.²⁰ — ברוב העדים: 'עשיתי'. תיבה זו ליתא ב"ט ובקטע גניזה, כבגירסת הגאון. — 'כדי שלא ירבו מחלקות בישראל', כך בתשובת רב האי ובכתביד מ. בניגוד לרוב העדים הגורסים: 'שלא...'. 'מחלקות', כבנוסח ת, לעומת שאר העדים הגורסים 'מחלוקות', 'מחלוקת' וכו'.

דף ג ע"א, שו' 18–19. בתשובת רב האי: 'משנם דאית בהו קץ משיח', וכן הוא בכתביד ת. בשאר העדים 'ביה' או 'בה'.

דף ה ע"ב, שו' 29. בשאלתות, סוף שמות (מהד' מירסקי, סי' עו, עמ' רטו): 'ת"ש דרב חזייה להווא גברא דהוה קא שדי'²¹ כיתנא בפוריא לטייה משום דקא עביד בפוריא ולא צמח כיתניה ואמאי עבד רב הכי והא אמר מר לא קבילו י"ט עילוייהו אמר רב כהנא אתר דנהיג שלא לעשות מלאכה, אי הכי לשמותיה (אמרי) כיון דלא צמח כיתניה היינו שמתא ומנלן דמנהגא מילתא היא...'.²² המשפט 'ולישמתייה... שמתא' נמצא רק בכתביד ת של הכלבי ובגליון שבכתביד ר.²³

שהיו שנים כתיקנן' ראה ירו' שקל' א, ב ובפירושי התקלין חדתין, ר' משולם ו'תלמיד ר"ש בר' שניאור' (מהד' א' סופר, ירושלים תשי"ד, עמ' 8); כבלי תעני' יד ע"ב ובמפרשים; פסיקתא רבתי, על נהרות כבל; מהד' רמא"ש, קלד ע"ב; D. Sperber, *Roman Palestine: The Land*, Ramat-Gan 1978, p. 14; כך גם בר"ח, אך לא ברור אם הוא מוסר נוסח מדויק או פפראזה.

¹⁶ לרבות שני קטעי גניזה.
¹⁷ J. Mann, 'The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of', T.S. 8 G5, פורסמה על-ידי מאן: *Jewish History*, JQR 11 (1921), pp. 467-471; גנזי שכטר, ב, ניו-יורק תרפ"ט, עמ' 85; ובאוצר הגאונים למקום.

¹⁹ רוב קטעי הגניזה גורסים כאן 'באותה שעה', אבל באחדים ליתא.

²⁰ ב"ד נשתמר נוסח מעורב: 'גלוי וידוע לפניך ולא...'.
²¹ עיין בחילופי-הנוסח במהד' מירסקי.

²² אך בהלכות גדולות, סוף הלכות מגילה, חסר המשפט 'ולישמתייה... הינו שמתא'.

²³ המשפט הובא בכמה מן הראשונים בשם השאלות; ראה: אור זרוע, סי' שעא; הגהות מיימוניות להלכות מגילה ב, י, ושאר מקורות שציין אליהם מירסקי; והשווה גם ספר יראים השלם, ב, עמ' 248; שבלי הלקט, סי' רד, ואחרים שמביאים כנראה מבעל הלכות גדולות. ראה גם בעל המאור, סוף פרק א; ספר האשכול (מהד' אויערבך), עמ' 28 ואורחות חיים. רק הריטב"א, ספר המכתם (מהד' גרוסברג, לבוב תרס"ד, עמ' 8) ור' אברהם מן ההר מביאים את המשפט במפורש מתוך הכלבי. על ההשלכות הפרשניות היוצאות מהבדלי המיקום של המשפט בשאלות ובכלבי ראה בב"ח (אר"ח תרצ"ו) ובתועפות ראם לשאלות.

דף ח ע"א, שו' 22. בתשובת רב שרירא גאון לאנשי קירואן: "איתמר עלה מני ר' סימאי היא, כן הוא בכתיב ת בלבד."²⁵

דף ח ע"ב, שו' 7. באותה תשובה של ר' שרירא: "... למעט בעל שתי ראיות .. לרבות בעל שתי ראיות... למעט בעל שתי ראיות... על בעל שתי ראיות...". בהופעתו הראשונה של ביטוי זה הוא מופיע כ'בעל שתי ראיות' (ללא 'זב') גם ב'חט; במקרה השני רק בכתיב ר' -

דף יב ע"ב, שו' 48. בנוסח רב שרירא גאון (תשובות הגאונים ליק. סי' יז): 'ששאלת מהו פירוש שאמר אמר רב נחמן מרדכי מוכתר בנימוסו הוה בעדי דרבה בר רב הונא ורבה בר רב הונא עדיף מיניה' נוסח הגאון נמצא רק ב"ת (=ס) ובקטעי גניזה. התיבה 'בעדי' הושמטה ברוב העדים כנראה בעקבות רש"י.²⁷ גם המלים 'עדיף מיניה' הושמטו בכל שאר העדים, משום שלא הבינו הלומדים את מהלך המשפט.²⁸

דף יט ע"א, שו' 54. בסדר רב עמרם (מהד' גולדשמידט, עמ' קד) על-פי כתב-יד א: 'שאם הטיל בה שלשה חכי גידים כשרה' 'חכי' נמצא גם בנוסח תשובת הגאון שבספר הלכות פסוקות מן הגאונים, סי' קפז. בהלכות גדולות, דפוס ירושלים: 'חכי' (וראה חילופי-נוסח שם, עמ' 407, והערה 18). הנוסח 'חכי' נראה אפוא הנוסח העיקרי של הגאונים, וכך היה לפני הרבה ראשונים, אלא שכרוב המהדורות המודרניות של פירושיהם הוחלף ב'חוט'י, כפי שהוא בדפוס התלמוד. 'חכי' נמצא רק בכתיב ת ובהגהה שבכתיב ב.²⁹

²⁴ צ' גרונר, 'תשובות רב שרירא גאון לקירואן', עלי-ספר ח (תש"ס), עמ' 11 ואילך. ועל כך העיר המהדיר, שם, הערה 19, על-פי פרייס (לעיל, הערה 1): 'השווה הנוסח בפסקי רי"ד ובמדרש הגדול ויקרא, מהד' שטיינזלץ, ירושלים תשל"ו, עמ' תיז.

²⁶ בדפוס פירוז התהפך הסדר במקרה הראשון ל'בעל זב' (י). ותופעה זו באה להעיד אולי שהתיבה 'זב' חדרה מן הגליון. ראה גם בליקוט שמעוני: 'דממעט ביה זב בעל שתי ראיות', אך אפשר שמדובר כפרפאזה פרשנית. ברש"י להלן מופיע הביטוי גם בלא תיבת 'זב'. בריטב"א: 'לרבות ספירה לבעל ב' ראיות' (אך להלן שם: '... ללמד על זב ב' [!] ראיות...').

²⁷ המלה שהוא מוחק נראית להיות 'נערי' גם בכתיב מיונן של הקונטרס (אך בעל דקדוקי סופרים גרס שם 'כעדי'), ובכתיב ניר-יורק, בית-המדרש לרבנים Rab 382. של רש"י. 'בערי'. ועיין בתוספת לפירוש רש"י שבעין-יעקב ('מפי מורי') המשקפת אולי את גירסת הגאון ומתקרבת לפירוש הנכון של המשפט. ראה גם תוספות חכמי אנגליה, שאלות ותשובות מקום שמואל, הגהות מהר"ץ חיות ובהערות ש' בובר לתשובות הגאונים, ליק, שם; ראה גם בספר דורש לציון ל"י בריל, יונה תרכ"ד, עמ' 28.

²⁸ על פירוש הסוגיה והשתלשלות הנוסחאות אקווה להאריך אי"ה במקום אחר. ראה לפי שעה דברי רש"י שבעין-יעקב הנ"ל ובתוספות שם; בר"ח ובערוך ערך נמס (ערוך השלם, ה, עמ' שמו); תוספות רי"ד; ר' אברהם מן הדר; הפירוש שבהגרות התלמוד; י"ג אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, ירושלים – תל-אביב 1960, עמ' 24–25; ערוך, ערוך עד (4) (ערוך השלם, ו, עמ' קע); W. Bacher, *Die Agada der babylonischen Amoraer*, Strassburg 1878, p. 82, n. 20

²⁹ גם לנוסח זה ראוי להקדיש מאמר נפרד. נציין בקיצור ש'חכי' נמצא בר"ח (כתיב וטיקן ו'תוקן' בדפוסים), וכנראה עמד לפני ר"י ברצלוני (כך מובא באורחות חיים, הלכות מגילה, סי' יד, והשווה הערות א' אפטוביצר לספר הראב"ה, ב, עמ' 291 ובספר כלי-בו; וכן בהלכות ספר תורה המיוחסות לר' יהודה אלברגילוני, מהד' א"נ אדלר, אוכספורד 1897, עמ' 42); בספר האשכול (מהד' אלבק, עמ' 152 ושם תמצא דיון מעמיק); רי"ף (בכתיב יד); בעיטור (מהד' מ' יונה, קיג ע"ב על פי כתב-יד וטיקן 143); פסקי הרי"ד, ספר המנהיג (מהד' י' רפאל, עמ' רלח); ראב"ה, ספר המאורות. מאירי (עין ברבריו, סוף בבא קמא ובשיטה מקובצת שם) ובנימוקי יוסף. השווה תוס' ב"ק יא, ג (מהד' צוקרמנדל, עמ' 371; ליכרמן, תוספת ראשונים, ב, עמ' 104); בבלי ב"ק קיט ע"ב (בדקדוקי סופרים) ובמאירי יאב"ד שם, ירו' מגילה ב, ב (עג ע"א).

דף כו ע"א, שו' 43 בהלכות גדולות, דפוס ברלין, עמ' 226 'סימן טוב החליף מראש קטן קופת תולה'.
הסימן נמצא בכתבייד תטב.³⁰

דף כז ע"א, שו' 32 בשאלות, פרשת נח (מהד' מירסקי, עמ' לו): 'לא ימכור אדם ספר תורה אע"פ שצריך לו' (דהיינו, למכר או לדמים), ברוב העדים. 'אע"פ שאינו צריך לו', או 'שאיין צריך לו'. נוסח השאלות נמצא בכתבייד א, ואותיות 'אינו' נגרדו מכתבייד ט³¹

דף כח ע"ב, שו' 42-43 בתשובות הגאונים, הרכבי, סי' רסב (עמ' 135). 'ודאמ' עולא לישתמש אינש במאן דמתני ארבעה ולא לישתמש במאן דתאני ארבעה הכין גרסין רבנן...'. נוסח הגאון נמצא רק בכתבייד
ך³²

דף כט ע"א, שו' 13. בשאלות, חיי שרה (מהד' מירסקי, סי' יד, עמ' צג) איתא בנוסחים העיקריים: 'הני מילי למאן דקרי ולא תני אבל למאן דקרי ותני...'³³ וכך בערך בשאלות, ויחי (מירסקי, סי' לו, עמ' רלו, ברוב העדים) והלכות גדולות, דפוס ברלין, עמ' 25-26.³⁴ רק כתבייד ר גורס כנוסח השאלות.³⁵

דף כט ע"א, שו' 23. 'בבבל היכא שריה' כך הנוסח באגרת רב שרירא גאון (מהד' לוין, עמ' 73) ובתשובת רב האי גאון לר' יעקב בר' נסים (שערי תשובה, סי' עא) 'בבבל היכא שריא שכינה'.³⁶ באגרת שפורסמה על-ידי שכטר בסעדיאנה (עמ' 123) על-פי קטע גניזה (ט"ש 28-24)³⁷. 'בבל היכא שריא שכינה'. חילופי-סגנון רבים נמצאים בניסוח המשפט, אבל הנוסח שכרוך העדים כבבלי הוא. 'שכינה בבבל היכא (שריא)'. רק בכתבייד ת וינ כנוסח הגאונים 'בבבל היכא שריא שכינה'

³⁰ הסימן הוא למימרות של רבא הבאות בהמשך, כמו שכבר פירש נכונה בעל דקדוקי סופרים; והשווה דברי הילדסהיימר, שם, ושגו זוה פ"י הכהן, ספר הסימנים השלם, לונדון 1953, עמ' 55, וע' הילדסהיימר בהערותיו להלכות גדולות, דפוס ירושלים, עמ' 477. על הסימנים במסכת מגילה ראה נספח ג למאמר זה.
³¹ רוב הראשונים (רש"י, ראב"ן, ספר המאורות ועוד) גורסים 'שאיין צריך', אך יש שהביאו זו מול זו את שתי הגירסות ופירשו אותן, כגון בעל המכתם (מהד' גרוסברג, עמ' 11, ראה הערות המהדיר ובדקדוקי סופרים), ריטב"א, ר' אברהם מן ההר (אית דגרסי... כנגד 'ורבנו שלמה גריס') 'שהעיר 'זו' (כלומר: 'שאיין צריך לו') היא עיקר גירסא וכן גריס הר"ם בפרק 'ה"ב של הלכות ספר תורה' ובאמת מדברי הרמב"ם שם משתמע ההיפך 'אסור לאדם למכור ס"ת אפי' אין לו מה יאכל', וראה מה שתמהו מפרשיו (הגהות מיימוניות, רמ"ך המובא בכסף משנה, משנה למלך ועוד) על פסקו זה. וראה בפסקי הרי"ד. 'לא ימכור אדם ס"ת שאינו צריך לו'.

³² במשמעות הסוגיה עסקו י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תל-אביב תשכ"ד, עמ' 682, י' זוסמן, סוגיות בבליה על זרעים וטהרות, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשכ"ט, עמ' 53 ואילך
³³ שלושה כתבייד, וכן בפירוש הרי"ם שהדפיס מירסקי, גורסים כנוסח שלנו בתלמוד: 'זהני מילי למאן דקרי ותני אבל למאן דמתני...'

³⁴ הקטע חסר בכתבייד מילך, עיין בשינויי הנוסחאות בדפוס ירושלים, עמ' 112, אבל ראה בהלכות גדולות, דפוס ורשה, מב ע"ב; דפוס ברלין, עמ' 204; דפוס ירושלים, עמ' 422. 'אבל לא קארי', ובהלכות פסוקות, עמ' קסד (השווה הלכות ראו, עמ' 122)

³⁵ גם הראשונים אינם מכירים את נוסח השאלות כגירסה של תלמוד, ראה מראי-המקומות שרשם מירסקי, ויחי, שם; ובמסכת כתובות, מהד' מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ב, על המקבילה בכתו' יז ע"א (עמ' קטז); לא נרשמו שם חילופי-נוסח משמעותיים לנוסח התלמוד בכתו'.

³⁶ ראה באגרת השנייה של רב שרירא שבסוף מהד' ב"מ לוין, חיפה תרפ"א, סי' יד, ובהערות ז' לייטר למהדרתו לשערי תשובה; תשב"ץ, ג, סי' ר, א, סי' קמז

³⁷ קריאתו של שכטר בקטע הנידון היא מדויקת, והשווה ב"מ לוין, רב שרירא גאון, יפו תרע"ז, עמ' 6. לדעת שכטר נשלחה האגרת על-ידי רב שמואל בן חפני גאון

דף כט ע"א, שו' 23, 24 באגרת רב שרירא, בתשובה רב האי ובאגרת שנתפרסמה בסעדיאנה איתא פעמיים: 'בכנישתא', במקום 'בכי כנישתא' שכרוכב נוסחאותיה הליכיד רק בכתב-יד ת נשתמר בשני המקרים 'בכנישתא'³⁸.

דף כט ע"א, שו' 25. באגרת רב שרירא גאון, 'אלא איכא'. יכך שרד באגרת שנתפרסמה בסעדיאנה 'אלא א...' והוא כנוסח כתב-יד ת בשאר העדים בתלמוד חסיד תיבת 'אימא'.

דף כט ע"א, שו' 41 בהלכות גדולות אספמיא (דפוס ברלין, עמ' 227). כמאן דאמר אדמקפנא בהא אדרי ואיעול בהא, בדפוס ירושלים, עמ' 476. 'אדמקפנא בהא אידרי איעול בהא', ובדפוס ורשה, מו ע"ג 'אדמקפנא אידרי איעול בהא'. גם בפירוש רבנו חננאל לברכ' סב ע"ב (גנזי קדם א [תרפ"ב], עמ' 43; הובא באוצר הגאונים לברכות): 'אדמקפנא בהא אידרי איעול בהא ואיפוק לקבלי'.³⁹ וכמו שפירש בעל המכתם לגירסה זו 'כלומר שאני טורח להקיף, אידרי — אשא את רגלי ואכנס הנח...'⁴⁰ מסורת זו מנוגדת לפירוש רש"י, שפירש 'אדמקפנא אדרי...'⁴¹ בעוד שאני מקיף כל שורות הבתים הללו אכנס כאן ' (אדרי = אן'על') + דרי [השורות])⁴² הרי"ף וההולכים בעקבותיו גרסו 'אדמקפנא אהדר ואיעול בהא'.⁴³ רוב עדי-הנוסח לתלמוד גורסים כרש"י; כתב-יד ת מושפע כאן מן הרי"ף, ורק בכתב-יד ר שוה ברוב פרטיו לנוסח הגאונים 'אדמקפנא [י'] בהאי אידרי ואיעול בהא'.⁴⁴

דף לא ע"א, שו' 37–38. בתשובת רב האי גאון, שהובאה על-ידי רי"ן גיאת (א, עמ' קיז), בספר העיטור (סוף הלכות הלל),⁴⁵ בספר המנהיג (מהד' רפאל, עמ' תיא), בספר האשכול (מהד' אויערבך, עמ' 65 ומהד' אלבק, עמ' 174) ובראבי"ה (ב, עמ' 328) 'והא דתנן ביום טוב האחרון של חג קורין מצות וחקים ובכר'.⁴⁶

³⁸ וראה מה שכתבתי בלשונונו מג (תשל"ט), עמ' 159–160 יש להעיר, שבתלמוד שוררת מבוכה לגבי מינו הדקדוקי של (בכי)כנישתא'. למשל, במג"י כו עאו"ב נמצאים צירופים כגון 'ההיא כי כנישתא', 'ההיא כנישתא עתיקא (!)', 'כי כנישתא אחריתי', 'האי כי כנישתא חלופה וזכונה שרי אוגורה ומשכונה אסיר מאי טעמא בקדושתה קאי'. הני מילי בעתיקתא אבל כחדתא לית לן בה. ועוד

³⁹ עיין בהערות המהדיר, והשווה ספר הנר לברכות; גם בערוך (ערוך השלם, ז, עמ' קסה, כנראה על-פי הר"ח): 'אדמקפנא בהא איעול אידרי בהא'.

⁴⁰ הדוגמות שציין אליהן בעל המכתם, שם, הן: ברכ' סו ע"א, כתו' ס ע"א, ביצה ל ע"א (גרוסברג, שלא יכול היה להיעזר בקונקורדנציה, לא הצליח לזהותן).

⁴¹ אבל 'אידרי' גם בדפוסים קדומים של רש"י.

⁴² השווה תוספות חכמי אנגליה, ר' יהונתן מלוגיל, ספר המכתם. ר' אברהם מן ההר, האגודה, חידושי הר"ן, פסקי ר' אליהו מלונדרש לברכות.

⁴³ ראה בי"א' שבספר הנר לברכות, בדברי ר' יהודה עניו למגילה, באגודה ורא"ה לברכות בכתב-יד ניו-יורק של הרי"ף בברכות: 'אדמקפנא אדרי אהדר ואיעול בהאי', וכן בדפוסים חדשים של רי"ף בברכות, עיין בהערות שבמהד' ז' ק"ש, ירושלים תשכ"ט (בשני המקומות) ואולי היתה מסורת אשכנזית כנוסח הרי"ף.

שיסודה בפירוש רש"י השווה גם רא"ש המודפס בשתי הכיביליות (ומה שהעיר במעדני יום טוב)

⁴⁴ על משמעות הגירסות השונות כאן ועל קביעת הנוסח המקורי אקווה להרחיב את הדיבור אי"ה בהזדמנות אחרת.

⁴⁵ חסר בדפוסים, אך איתא בכתב-יד וטיקן 143.

⁴⁶ והשווה מה שהובא במחזור ויטרי, עמ' 446, בשם ה"ר חיים כהן בר' חננאל. בסדר רב עמרם, מהד' גולדשמידט, עמ' קז: 'ביום השמיני קורין כל הבכור עד סוף סדרא', ובסידור רב סעדיה גאון, עמ' שעג: 'ופי אליום אלאול מן... [שמיני] כל הבכור' (השלמתי על-פי הקטע שפירסם ז' ויזר, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 252) וכן הוא בהלכות גדולות, דפוס ברלין, עמ' 620, בהלכות ראי. עמ' 133, ובסדר הקריאות שבספר תורתן של ראשונים, א, עמ' 39 בכל המקרים האלה מדובר בפסק הלכה ולא בגירסה בתלמוד על התפשטות המנהגים בעניין זה עיין ע' פליישר, 'פרשת "עשר תעשר" ורייאיה בימות חג לפי מנהגות ארץ-ישראל',

והגאון מפרש באריכות את הגירסה הזאת. נוסח הגאונים 'מצות וחוקים ובכור' נמצא בכתב־יד למ. בכתב־יד טאר: 'כל הבכור' אליבא דהלכתא (וכדברי הרי"ף, אלא שספק אם התכוון למסור כדייקנות את נוסח התלמוד). בדפוס נמצא נוסח־כלאיים: 'כל הבכור מצות וחוקים ובכור'. דף לב ע"א, שו' 42. בספר העתים, עמ' 277: 'ורכינו האיי כתב האי שמעתא משבשחא היא אית דגרסי תגלול המטפחת ואל יגלה ס"ת... ואית דגרסי תגלה מטפחת ואל תגלל ס"ת... ואית דגרס תגלל המטפחת ואל יגלה ס"ת...'. בהלכות גדולות:⁴⁷ 'מוטב תיגלל מטפחת ואל יגלה ספר תורה'. ואולם בכל שאר ההבאות שבדברי הראשונים, כמו ברוב כתב־ידי של התלמוד, בא נוסח שאינו מוזכר על־ידי רב האי גאון: 'מוטב תגלל המטפחת ואל יגלל ספר תורה'.⁴⁸ רק בית ובקטע גניזה נשתמר נוסח הגאון: 'ואל יגלה ספר תורה'. את מה שהעלינו לעיל נציג עתה בטבלה שבה נשווה את הגירסות המייצגות את 'נוסח הגאונים' עם כתב־ידי המתאימים לאותן גירסות:

דף	שורה	גירסה	כתב־יד השווה לנוסח גאונים
1	ב ע"א	47	ומסתכנין
2	ב ע"א	50	ומסתכנין
3	ב ע"א	51	ומסתכנין
4	ב ע"ב	33	כר' יהושע בן קרח
5	ב ע"ב	38	מה פרוזים דהתם... אף פרוזים דהכא
6	ג ע"א	10	— נודעזעה
7	ג ע"א	14	ולא (לא)
8	ג ע"א	15	לכבודי
9	ג ע"א	16	כדי שלא
10	ג ע"א	16	מחלקות
11	ג ע"א	19–20	בהו
12	ה ע"ב	29	ולישמתיה... שמתא
13	ח ע"א	22	מני ר' סימאי היא
14	ח ע"ב	7	— בעל שתי ראיות
15	ח ע"ב	7	— בעל שתי ראיות
16	יב ע"ב	48	כעדי דרבא בר רב הונא
17	יט ע"א	54	חכי

תרכיץ לו (תשכ"ז). עמ' 116–155, ובספרות שצוינה שם, בעיקר במה שנוגע ל'ספרי דבי רש"י' ומעשה הגאונים. באשר לנוסח התלמוד, ראה בעיקר ברש"י, בפרדס ומעשה הגאונים, בסידור ר' שלמה בר' שמשון מגרמייזא (מהד' הרש"ר, ירושלים תשל"ב, עמ' רמב), ראבי"ה, אשכול, מאירי, רי"ף, 'חידושי הר"ן', רי"ן (על הרי"ף) ור' אברהם מן ההר.

⁴⁷ דפוס ירושלים, עמ' 469, וחילופי־גירסות; דפוס ברלין, עמ' 223; אבל בד"ו: 'תיגלל... יגלל'. בהלכות ספר תורה לר' יהודה ברצלונני, עמ' 47: 'מוטב תיגלל המטפחת ואל יגלה ספר תורה'.

⁴⁸ כן בר"ח, רי"ף, רש"י ועוד, וכך יוצא מפירוש ר' יהונתן.

כתב־יד השווה לנוסח גאונים	גירסה	שורה	דף	
תטב	סימן... תורה	43	כו ע"א	18
ט*א	אע"פ שצריך לו	32	כו ע"א	19
ר	דמתני... דתאני	47-42	כח ע"ב	20
ר	דקרי ומתני	13	כט ע"א	21
ת(ג)	היכא שריא שכניה	23	כט ע"א	22
נ	בכנישתא	23	כט ע"א	23
נ	בכנישתא	24-23	כט ע"א	24
ת	אימא	25	כט ע"א	25
ר	(בהא) אידרי	41	כט ע"א	26
למ	מצות וחוקים ובכור	38-37	לא ע"א	27
ת	יגלה	42	לב ע"א	28

הסיכום הסטטיסטי מגלה, שיחסי עדי-הנוסח⁴⁹ לנוסח הגאונים הם כדלהלן: ת — 15 מקרים; ט — 6½ מקרים; ב — 4 מקרים (ב*1); ר — 4 מקרים (ר*1); נ — 3; ל, ד, א — מקרה כל אחד.

רישום זה מראה בצורה חד-משמעית, שכתב־יד ת הוא הקרוב ביותר למסורת הבבלי של הגאונים ושומר על מסורות שנשתכחו משאר עדי-הנוסח. גם כתב־יד ט, ובמידה פחותה כתב־יד ב,⁵⁰ שמרו על יסודות ממסורת זו. מעניין לציין, שהקירבה בין ת ו-ט לבין נוסח הגאונים אינה בדרך-כלל במקומות שבהם שני כתב־ידי דומים אחד לחברו; הקירבה בין ט לנוסח הגאונים היא על-פי רוב בענייני סגנון וניסוח (בניגוד ל-ת, המתקרב לנוסח הגאונים דווקא במקום שיש 'נפקא מינה' לפירוש הסוגיה). לפעמים אף נראה, כאילו הוגה ת על-פי הרי"ף. וראוי אף להדגיש, שכתב־יד ר שומר בדפים האחרונים של המסכת על כמה גירסות מובהקות של גאונים, בניגוד לכל שאר העדים, וגדול במיוחד הוא הדמיון לטכסט של השאלתות. תופעה זו מעלה את האפשרות, שסוף המסכת הועתק באחד מאבותיו של כתב־יד זה מתוך כתב־יד אחר, השייך למסורת שהיא שונה מזו של תחילת המסכת וקרובה מאוד לזו של הגאונים.

⁴⁹ סימני כתב־יד שנרשמו בסוגריים מציינים דמיון חלקי, והערכנו כל אחד מאלה בהערכה הסטטיסטית כחצי. לא כללנו בין הדוגמות את נוסח הגאון המובא בערוך. ערך קתל (ערוך השלם, ז, עמ' 228; הובא באוצר הגאונים, פירושים, על דף יג ע"א), מפני שנראה שבדברי הגאון מתייחסים לחולין ולא למגילה.
⁵⁰ מעניין לציין, שהילדסהיימר בהקדמתו להלכות גדולות. דפיס ירושלים (הוא לא הכיר את תטר) קבע: 'נוסח התלמוד המצוי בכתב־יד אחר במינכן [= ב ברישום שלנין] זהה ברובו המכריע עם נוסח המובאות מן התלמוד בה"ג, ולכן ניתן לראות בו כתב־יד מתקופת הגאונים' ההפזיה בהקדמת התאריך מיוסדת, כנראה, על תיאורו של בעל דקדוקי סופרים, א, עמ' 36-38.

[ה] גירסות רבנו חננאל

מקור חשוב נוסף שאפשר להיעזר בו כדי לברר את נוסח הגאונים למסכת מגילה הוא פירוש רבנו חננאל בן חושיאל 'איש רומי' למסכתין.⁵¹ כלל גדול נקוט אצל הראשונים: 'דברי ר"ח דברי קבלה הן',⁵² ומקובל לומר, שהכוונה למסורות גאוני כבל, ובעיקר למסורת רב האי גאון. ר"ח, שעמד בקשרים הדוקים עם ישיבות הגאונים, שמר מן הסתם על גירסות (וכמובן אף על פירושים) של הגאונים. יתרונו של פירוש הר"ח על העדויות הישירות שבכתבי הגאונים היא בעיקר בהיקפו של הפירוש, אשר משתרע על רוב הסוגיות ההלכתיות המובאות במסכת – ולא רק על מבחר מקרי של מקומות, שבהם התקשו הלומדים בפירוש או בפסיקת ההלכה.

להלן נביא מידגם של גירסות ייחודיות שמצאנו בפירוש ר"ח למגילה, ליד עדי-הנוסח של התלמוד המסכימים לגירסתו. כבשאר הטבלאות שהובאו במאמר זה, קשה לעשות גם בטבלה זו שימוש סטטיסטי בטוח, שכן ישנה מידה של סובייקטיביות בבחירת הגירסות; לא כל גירסה שווה בחשיבותה לחברתה; הדמיון בין העדים הוא לעיתים חלקי בלבד ויש אף מקומות שהקריאה בכתב-היד של פירוש הר"ח היא מסופקת ולכן רשמנו את שתי הקריאות זו ליד זו. לא רשמנו בטבלה זו קטעי-גניזה ושאר טכסטים פרגמנטאריים. המידגם עניינו בדפי התלמוד שבתחילת מסכת מגילה ובסופה (ב ע"א – ג ע"ב; כד ע"א – לב ע"א).

⁵¹ הפירוש הודפס על-פי כתב-יד יחידי (כנראה) המונח בספריית הוטיקן (ראה ב'סוף דבר' שבסוף הכבלי, דפוס וילנה). לאחר שהוברר לי שאין לסמוך בכל מקום על ההעתקה המודפסת, הקפדתי להשתמש רק בצילום כתב-היד וכל ההבאות לקמן הן על-פי, אך לא טרחתי להעיר על ההבדלים שבין הקריאות שלי לבין המודפס. כיוון שאין בידי כעת כתב-יד אחרים של הפירוש, קשה להעריך את מידת מהימנותו של כתב-יד רומי, אבל ניתן לסכם בדרך הכללה, שיש בו מעט שיבושים והשמטות ברורות ושגירות כתב-היד מתאימות כמעט בכל מקום לגירסות בעל הערוך (כפי שהביאן קוהוט), שרוב פירושו למגילה מיוסדים על הר"ח.

⁵² ר"א"ש, נדה, סוף פרק א, והשווה שם, שבועות, סוף פרק ו ומה שנשא ונתן בעל מעדני יום טוב אם הכוונה לפסקיו או לגירסתו. והשווה כעת מה שכתב א' הורביץ, 'פירוש ר' חננאל למסכת נדה', הדרום נא (תשמ"א), עמ' 39 ואילך, הערה 2; עמ' 91, הערה 282. ביחס בין ר"ח לרב האי גאון כבר עסק ש"ר, תולדות רבינו חננאל, ורשה תרע"ד, ראה שם בעיקר בהערות 6, 10, 11. על השורשים האיטלקיים של ר"ח ואביו, דבר המונח ביסוד הסיפור על 'ארבעת השבויים' שבספר הקבלה, כבר נכתב רבות, ולעניין זה השלכות לא רק על שאלת השימוש שעשה הר"ח בירושלמי, כי אם גם על קביעת נוסח הכבלי שהשתמש בו: האם השתמש בספרים איטלקיים, שאותם הגיה ופירש על-פי דברי הגאונים, או שמא היו לו ספרים בבליים משיבות הגאונים (במידה ואפשר לדבר באותה תקופה קדומה על מסורת גיאוגראפיות מגובשות)? עיין, למשל: R. Chushiel, 'A. Aptowitzer, und R. Chananel', *Jahresbericht der israelitisch-theologische Lehranstalt* 37-39 (1929-32), pp. 3-50; מאן, 'עניינים שונים לחקר תקופת הגאונים', תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 291-295. ניתן להצביע על מספר מקומות, שבהם נדחק הר"ח לפירושים קשים משום שלא הכיר את דברי הגאונים באותה סוגיה. דוגמה ברורה היא פירושו לסנה' סה ע"ב (ראה: ח"צ טיבש, אוצר הגאונים לסנהדרין, ירושלים תשכ"ז, עמ' תקנו) בעניין 'שאני עדים זוממין הואיל וישנן באיה', כשר"ח (בדומה לרב נסים גאון) מפרש שלא כדבריו הנכונים והפשוטים של רב האי גאון (הובאו בר"ף, ראה אוצר הגאונים, שם, עמ' שצט). והעיר המהדיר (שם, עמ' שצז, הערה 85): 'ונראה שרב' חננאל ורב נסים קבלו פירוש זה מרב חושיאל, כי פירוש זה ונוסח זה מתנגדים לפירושה של גאוני כבל'.

כתבייד המסכימים עם נוסח ר"ח

נוסח שאר כתבייד

	כ ע"א	
מנ(א)לן מנ(א) לן	20-19	מנלן — תטב
קמן	20	לקמן — תלד
להיית	21	שיהיו — תט
שיספקו	22	מספקין — ט
והא תנן אין	26	והא אין — טבא
⊘	31	חכמים — תטאמד
זמנו של זה ולא זמנו / זמנו של זה לא	34-33	זמנו של... לא... זמן של... — ט
כזמנו של זה		
לא צריך קרא / לא צריך לרבוויי / לא צריך	39	לא צריך קרא לרבוויי — ט
⊘	48	אפי' — אבד
איתא	48	'נמי' — ד
⊘	49	{ תיובתא לר' אח' — אב* }
⊘		{ תיובתא לר' יוח' — ט }
	כ ע"ב	
ומקום / הא מקום	6	מקום — טרד
דמתני	11	דחני — תאלד
⊘	26	הוה — טבלד
זמנו של זה ולא זמנו של זה / זמנו של זה	31-30	זמנו של זה לא זמנו של זה — טד
לא כזמנו של זה		
⊘	31	מה שושן... בן טו אף כל שהיא מוקפת חומה
		קין בט"ו — ר*
דלא כי האי תנא	33	דלא כר' יהושע בן קרחא — ט
למוקפין	44	והמוקפות: למוקפ(ו)ת — תד
ועיר	45	ועיר נמי — תאבלד
למאי אתא	47-46	למה לי — טב
למאי (אתא)	48	למה ליה — טבד
לדרשא	48	יתירה — אכלמר
	ג ע"א	
⊘	5	(ה)צופים — א
ר' אליעזר	8	ר' ליעזר — מ
(ו)תרגום של נביאים	8	ושל נביאים — א
מיפרשן	28	מיגליין — טנ
ידענא	32	ידעינן — תט
קרא יתירא	44	לדרשא — תסאד
⊘	47	כולן — טארד
שהיו מבטלין	48	שמבטלין — תטבאד
אסור לו	51	אסור — בלרד
שיתן	51	לתת: ליתן — מ
איתא	51	'לחבירו' — ר
⊘	54	על תל' תורה — ט

נוסח שאר כתבי־היד	כתבי־יד המסכימים עם נוסח ר"ח
	ג ע"ב
כלה	18 הכלה — תב
בהר/בריש טורא	36–35 בראש ההר — תבד
דמקלעי	42 דאתו — תט
	כד ע"א
∅	26 והוא נושא את כפיו — תאד
	כד ע"ב
∅	1 בתורה — תל
	כה ע"ב
ישגלנה	32 כגון ישגלנה — תאד
אסירא	36 אסורה — תמ
האי מאן	42 מאן — מ
	כו ע"א
אשי האי	16 אשי — ר
	כו ע"ב
ביה	20 ביה ואסיר — ב*א
ספרים ומזוזות... תפילין	28 ספרים ותפילין... ומזוזות — לרד
בי כנישתא	39 כנישתא — ב
בעו / בעי	41 בעו כהנים — מ
למיעל	41 מיעל — טב
	כו ע"א
תלמוד	32 תלמוד תורה — תד
∅	32 דא' מר גדול תלמוד — תב*א
רבא	35 רבה — טב
כשאין	48 שאין — טלר
	כז ע"ב
דיירי	16 ד(י)יר — ט
מותר (לו) לאדם	32 מותר — ב
להשתין מים	32 להשתין — ט
∅	38 וישתין — תב
	כח ע"א
משפילין בתוכו	50 משפילין לתוכו — מד
קלות	52 קלת — מר
	כח ע"ב
אימא לי / קרי לי	31 מאי — טאמ
לו אל תיקרי הליכות אלא הלכות	50 לו — ת

נוסח שאר כתבי־היד	כתבי־יד המסכימים עם נוסח ר"ח
	כט ע"א
למאן דמתני	13 דמתני — טל
	כט ע"ב
דקרו	16 דכת' — מ
דשאני האי	22 דשאני — א
מי דמי	31 מאי דמי — תט
בשלחנוכה	39 בחנוכה — ד
איתמר ר"ח טבת	41 ר"ח טבת — ר*
בדחנוכה — בשלחנוכה	46 בחנוכה — טד
	ל ע"א
⊘	26 ראש חדש אדר — ת
בערב שבת	26 ערב שבת — תא
ביהודיע הכהן	43 ביהודיע — טדר
שחל	44 שחלו — תלמ
	לא ע"ב
(אין מפסיקין בקללות) ובתעניות	24–23 אין מפסיקין בקללות אלא אחד קורא
ברכות וקללות	את כולן — ת
⊘	25 אל תקוץ כתוכחתי — טתמ
במנחה	45 במנחה בשבת — ת
ולשבת	45 ובשבת — אר
	לב ע"א
למתורגמן	6 לתורגמן — ת
(נד)איתתא	27 וקל (נד)איתתא — תמרד

על אף כל ההסתייגויות שהעלינו בדבר השימוש הסטאטיסטי שניתן לעשות בטבלה, נראה לי שאפשר ללמוד ממנה דברים ברורים וחשובים. נסכם כאן את עיקרי התוצאות, כפי שעלו לנו מהשוואה בין נוסח הר"ח לנוסחאות התלמוד לאורך כל המסכת.

גירסות דומות לר"ח: ת: 130

ט: 95

ד: 81 (ועוד אחת ב"ד 1)

אחרי שלושת עדים אלה, המגלים דמיון ניכר לגירסות הר"ח, אפשר להעמיד את שאר העדים, שאף אחד מהם אינו מגלה קירבה מיוחדת לר"ח: א—53; ב—51 (*8); ל—47; מ—42 (*1); ר—40 (*6).

תוצאות אלה מאששות את מסקנותינו בדבר קירבת כתבי־יד ת למסורת הבבליית. ולא זו אף זו; מתוך דברינו אפשר גם להציע פתרון לשאלה שהעלינו בתחילת המאמר: מה פשר התופעה המשונה, שכתבי־יד ת ו־ט דומים זה לזה כל כך עד לדרך י ע"א אך אינם מגלים

דמיון כלשהו מדף י ע"ב ואילך? כשאנו משווים את שני כתבי-היד האלה לר"ח אנו לומדים, שהיחס בין כתב-יד ט לר"ח משתנה בצורה קיצונית מדף י ע"ב ואילך. וליתר דיוק: מדף ב ע"א ועד דף י ע"א מצויים 65 מקרים של דמיון בין ט לר"ח (לעומת 66 בת), אך מדף י ע"ב ואילך מצויים רק 30 מקרים כאלה (כנגד 64 בת!). נראה שנתונים אלה אינם משאירים בספק את הקביעה, שכתב-יד ת הוא ביסודו נוסח אחד מראשו ועד סופו, ואילו כתב-יד ט נתחבר חלקים-חלקים, ממסורות שאינן מעורר אחד.

נספח א: טיב המשניות שבכתב-יד ת

המשניות שבכתב-יד ת הושפעו במידה ניכרת מנוסח המשנה של הרמב"ם, כפי שהוא נמצא בכתב-יד ירושלים (לפנים: ששון). מתברר שניתן להצביע במקומות רבים בארבעת הפרקים של משנה מגילה על הבדלים עקרוניים בין רוב המשניות שבכתב-היד של הבבלי לבין משניות מן הטיפוס הארץ-ישראלי, דהיינו אלו המצויות בכתב-יד קאופמן (ק), פרמא (פר) ולו (קמברידג'; לו). כתב-היד של הרמב"ם מציג נוסח הדומה לפעמים לזה ולפעמים לזה, והמשניות שבת הן בדרך-כלל (כחמישים מקרים) שוות לגירסת הרמב"ם.

הנהגה הדוגמאית. מספרי הפרקים הם על-פי דפוסי המשניות; לא דייקתי בדרך כלל בהבדלים שבכתוב ולא הערתי על כתב-יד בודדים של משניות שבבבלי המסכימים עם הטפסים הארץ-ישראליים; תופעה זו מצויה במיוחד בדפוס (ראה נספח ב להלן) ובמידה פחותה בכתב-יד א. הגירסה המובאת ראשונה בכל זוג היא של ת וכתב-יד הרמב"ם:

פרק א: 2. (6×) 'ומוקפות' (א"י) 'ומוקפין' (בבל); 2. 'בערב' (בבל) 'ערב' (א"י); 3. 'אע"פ שאמר' (בבל + פר) 'מפני שאמר' (קלו); 3. 'בספר' (א"י) 'בהספד' (בבל); 3. 'לא בשיני ולא בחמישי' (א"י) 'בשני ובחמישי' (בבל); 4. 'מקרא מגלה' (בבל) 'קריאת המגילה' (א"י); 5. 'זוה וזונו בהכרת' (בבל + פר) 'זוה בהיכרת' (קלו); 6. 'חייב' (בבל) 'חייבין' (א"י); 7. 'פריעה ופרימה אין בין טהור מתוך הסגר לטהור מתוך החלט אלא תגלחת וצפרים' (בבל) 'פריעה ופרימה ותגלחת וצפורים' (א"י); 8. 'בספרים' (א"י) 'ספרים' (בבל); 9. 'משמש' (א"י) 'המשמש' (בבל); 10. 'שהוא נידר' (א"י) 'שנידר' (בבל); 10. 'שאינו לא נידר ולא נידב' (א"י) 'שאינו נידר ונידב' (בבל); 11. 'קדושת ירושלם' (בבל) 'וקדושת ירושלם' (א"י).
פרק ב: 2. 'ובקלנתום' (קלו) 'ובקלנתום' (בבל + פר); 2. 'על הנייר ועל הדפתרא' (א"י) 'על הדיפתרא ועל הנייר' (בבל); 2. 'זבדיו' (בבל) 'בדיו' (א"י); 3. 'מהיכן' (א"י) — 'רמב"ם' (בבל) 'ומאיכן' (א"י); 4. 'מולים' (א"י) 'מוהלים' (בבל); 5. 'לקרות את המגלה' (בבל) 'לקריית המגילה' (א"י); 5. 'זלקריאת ההלל' (א"י) 'זלקרואת את ההלל' (בבל); 5. 'שופר' (בבל) 'השופר' (א"י); 5. 'לולב' (בבל) 'ההלל' (א"י); 5. 'דפרים' (א"י) 'פרים' (בבל); 5. 'ולטהר את המצורע' (בבל) 'ולטהרת המצורע' (א"י).
פרק ג (בני העיר): 2. 'ולבית הטבילה' (בבל) 'ולטבילה' (א"י); 3. 'כשיהו' (א) (קלו) 'כשהן' (בבל + פר); 3. 'עגמת נפש' (בבל + פר) 'עגמות נפש' (קלו); 4. 'אחרת' (א"י) 'הבאה' (בבל); 6. 'לכסדרן' (בבל) 'לסדרן' (א"י).

פרק ד (הקורא עומד): 1. 'יושב' (א"י) 'יושב' (בבל); 2. 'ובחולו שלמועד' (א"י) 'ובמועד' (בבל); 3. 'וחתנים' (א"י) 'וחתומי אבלים וברכת חתנים' (בבל); 4. 'יתר' (א"י) 'יתור' (בבל); 5. 'והוא נושא את כפיו' (א"י) (בבל); 6. 'בתורה' (א"י) (בבל); 6. (4×) 'על שמע' (בבל) 'את שמע' (א"י); 8. 'ואין' (בבל) 'שאין' (א"י); 8. 'או על פס' (א"י) 'ועל פס' (בבל); 9. 'לאעברא' (בבל) 'למעברא' (א"י); 10. 'בארמי' (א"י) 'בארמי' (בבל); 10. 'תמר' (א"י) 'תמר ויהודה' (בבל).

ואולם ישנן סתירות בין הטקסט של כתב־יד הרמב"ם לבין הנוסח המצוטט בתוך הפירושו. למשל, בפרק ד, ד בנוסח המשנה איתא 'עד הנץ החמה' (כגירסת כתב־יד ת), ואילו בפירושו הוא מצטט 'עד שתנץ החמה', כמו שהוא בכתב־יד מן הטיפוס הארץ־ישראלי (וכן אד בבבלי). רוב כתב־היד של הבבלי גורסים כאן 'עד שיהא הנץ החמה'.

נספח ב: אופיין הארץ־ישראלי של המשניות שבבבלי מגילה דפוס פיזור

ואלה המקומות שבהם תואמות המשניות של ד את הטיפוס הארץ־ישראלי (ק, פר, לו), בניגוד לרוב כתב־היד של הבבלי. הגירסה המובאת בסוגריים היא הנוסח הבבלי של המשנה:

פרק א: 2. (6א) 'ומוקפות' (ומוקפין); 2. 'או כרביעי' (וכרביעי); 2. 'ערב' (בערב); 3. 'בספד' (בהספד); 3. 'לא בשיני ולא בחמישי' (בשיני ובחמישי); 6. 'ממנו' (הימנו); 8. 'אינן נכתבות' (אין נכתבין); 8. 'בספרים' (ספרים); 9. 'משמש' (המשמש); 10. 'שהוא נידר' (שנידר); 11. 'וקדושת ירושלים' (קדושת ירושלים).

פרק ב: 4. 'מלין' (מוהלין); 4. 'עד שתנץ' (שיהא) [הנץ]; 5. 'לקריאת המגילה' (לקרות את המגילה); 5. 'ולקריאת ההלל' (ולקרות את ההלל); 5. 'הפרים' (פרים); 6. 'זלטהרת' (זלטהרת את).

פרק ג (בני העיר): 5. 'אחרת' (הבאה).

פרק ד (הקורא עומד): 1. 'ובחולו של מועד' (ובמועד); 5. 'והוא נושא את כפיו' (Ø); 8. 'או על פס' (ועל פס); 10. 'תמר' (תמר ויהודה).⁵³

נספח ג: הסימנים

קנה־מידה חשוב להערכת מהימנותה של מסורת ההעתקה הם הסימנים הנמצאים בבבלי לפני קבצים שונים, רשימות, שלשלות של מוסרים וכדומה. סימנים אלו,⁵⁴ המשמשים כמעין 'מסורה' לתלמוד,⁵⁵ אינם תורמים

⁵³ יש לציין, שההבחנה שלי בין נוסח בבל וארץ־ישראל טעונה בדיקה ממצה על־פי כל עדי־הנוסח של המשנה, משימה החורגת מגבולות מאמר זה. לכל העניין ראה בעיקר. י"נ אפשטיין, 'המדע התלמודי וצרכיו', ידיעות המכון למדעי היהדות ב (תרפ"ה), עמ' 5 ואילך; מברוא לנוסח המשנה, עמ' 707, 923; מ"צ פוקס, משניות מסכת סוכה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשל"ט (ושם צוינו מחקרים קודמים); ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה, ירושלים תשמ"א, עמ' 153 ואילך. דבר תיאור נוסח דפוס הבבלי ראה פוקס, שם, עמ' סט. על מספר עניינים ביבליוגרפיים הנוגעים לדפוסים הראשונים של בבלי מגילה עמדתי במאמרי: 'הגהות בגליין דפוס פיזור וכו'', עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 130-139. המקור העיקרי לכל הנוגע לדפוסים התלמוד הוא, כמובן, מאמר על הדפסת התלמוד לנ"ר רבינוביץ (מהד' א' הברמן, ירושלים תשי"ב), אך בנוגע למסכת מגילה יש צורך בתיקונים, עיין במאמרי הנזכר, הערה 1.

⁵⁴ על תופעת הסימנים ראה: ר' דוד פרדו, למנצח לדוד, שאלוניקי תקכ"ה; י' בריל, דורש לציין, וינה תרכ"ד; א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, ירושלים תשכ"ד, א, עמ' ד-כח; ש' אברמסון, מסכת עבודה זרה, ניו יורק תשי"ז, מברוא. עמ' כא ואילך; פ' הכהן, ספר הסימנים השלם, לונדון 1953 (ספר זה רחוק משלמות; מחברו לא מיצה את החומר שבספר דקדוקי סופרים והסתכל, כנראה, רק בגירסות כתב־יד מינכן, מבלי לבדוק את החומר המרובה שנוסף בהגהות דק"ס; ברור שלא עיין בחומר שבספרות הגאונים והראשונים, ומאידך גיסא רשם הרבה חומר שאין לו כל שייכות לנושא); N. Brull, 'Die Entstehungs- und geschichte des babylonischen Talmuds als Schriftwerkes', *Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur* 2 (1876), pp. 57-68; J. Kaplan, *The Redaction of the Babylonian Talmud*, New-York 1933, pp. 230-233

⁵⁵ כך צוין הסימן שבדף ג ע"ב בקטע הגניזה ג2: 'מס' [= מסורתא]. השווה ש"ח קוק, 'מסורה למשנה',

להבנת תוכן הסוגיה, ולכן נטו מעתיקים להשמיט אותם, במיוחד לאחר שנשתבשו ואיבדו את משמעותם, עד שרובם לא הגיעו לכתבי-היד ולדפוסים שבידינו. כתב-יד ת, כפי שנראה כאן, שומר על סימנים יותר מכל כתב-יד אחר. יש להניח, שאם הקפידה מסורת זו לשמור על הסימנים, ודאי גם דייקה במסירת שאר דברי התלמוד.

והנה רשימת הסימנים בבבלי מגילה עם ציונים לעדי-הנוסח שבהם הם נמצאים:⁵⁶

ב ע"ב 50: 'חמתן צופים תרגום חגי' — ג31ג10גלש.⁵⁷

ג ע"ב 12: 'עבודה ותלמוד תורה ועבודה שתי מגלות [*שתי מצוות] מגלה ומצוה אחת סימן' — תג6פ (רק ת שומר על כל הסימן).⁵⁸

ג ע"ב 31: 'סימן כרך שהוקף בעשרה חרב לוד נשים שואלות ושונות' — תג9ג12ג31.⁵⁹

ד ע"ב 15: (למשנה) 'שני וחמישי שוין שלישי ואחר שבת שוין ערב שבת אין בו למחר שבת אין בו משום בו ביום' — ג9.⁶⁰

ו ע"א 43: 'סימן לשם יוחן מאויי יגע רשע' — תג19לרש.⁶¹

י ע"ב 32: 'יונתן קם תחת שמואל יהושע שש ככהן הטוב' — תג3גל2. + 'פדה כסאו בדם עבדיו הניף הרכיב יוחנן זכר שמע ארי עזר עצלן נחמן לולי רבא צדיק מתן גוי איש אלקים סימן' — תס.⁶²

י ע"ב 47: 'סימ' טוב כיון וקפץ תליסר תתקלקל' — כ (!?)⁶³

יא ע"א 22, 24: 'יסמג סימן' — תס.⁶⁴

יא ע"א 24: 'כנמר' — תססש.⁶⁵

יא ע"א 29: 'רשני סימן' — תסש (והשווה ר לשו' 39).⁶⁶

יא ע"ב 1: 'שסדך' — מדש.⁶⁷

(יב ע"ב 48: 'נערי').⁶⁸

בתוך: עיונים ומחקרים, ירושלים תשי"ט, עמ' 25–28; ראה ב"ב כט ע"ב על-פי דקדוקי סופרים, והשווה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 917, ומה שכתבתי במאמרי: 'Variant Traditions of Cases in the Babylonian Talmud', *JQR* 70 (1979), p.3, n.3, p. 21; 'The Use of the Formula *ki ha d'* in the Citation of Cases in the Babylonian Talmud', *HUCA* 50 (1979) pp. 201 ff.; J. Lauterbach, 'The Arrangement and the Division of the Mekilta', *HUCA* 1 (1924), p. 429

⁵⁶ לא רשמתי כאן שינויי-נוסח, אלא ביררתי בדרך-כלל את הגירסה הנראית לי נכונה. אף לא ציינתי לספרות הגאונים והראשונים. (לא מצאתי שם סימנים שאינם מופיעים בכתב-היד של התלמוד.)

⁵⁷ סימן למימרות ר' ירמיה ואיתימא ר' חייא בר אבא.

⁵⁸ צדדי האיבעיא של רבא.

⁵⁹ מימרות ר"י בן לוי (בקטעי גניזה: שני קבצים עם שני סימנים, ארבעה של ריב"ל וארבעה של אריב"ל אמר רבי).

⁶⁰ סימן לסדר הדינים שבמשנה.

⁶¹ מימרותיו של ר' יצחק.

⁶² סימן לבעלי הפתיחות ולפסוקים שלהן.

⁶³ אינני יודע לפרשו, ואפשר שנשתרבו לכאן ממסכת אחרת.

⁶⁴ פירושי שמואל לפסוק.

⁶⁵ פירושי הברייתא לפסוק.

⁶⁶ שמות בעלי המימרות.

⁶⁷ הקושיות של סתמא דתלמודא.

⁶⁸ בשאלות ותשובות 'מקום שמואל' (מובא בהגהות מהר"ץ חיות) מפרש, שיש כאן סימן לשמות האמוראים, אך אין זה נכון; ראה דברינו לעיל, והשווה: היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, ברשימת הסימנים.

- יג ע"א 23: 'מדנזק' — תרש⁶⁹.
 יד ע"א 33: 'שמרן גלס' — רש⁷⁰.
 יד ע"ב 46: 'בנסם ו<ל>חש' — ט; 'זכס' — ו; 'בנוסח חנס' — עלים כתב-יד בדקדוקי סופרים; 'בסור
 חוש' — ש.י⁷¹.
 טו ע"א 20: 'סרגס' — טו⁷².
 טו ע"א 36, 37, 39: 'לבש ברכה כמים בשם צדיק זה עטרה סימן' — תסג13לש⁷³.
 טו, ב 36: 'עזר ישועה מאיר יהודה נוחם יוסי שמעון קרחא גמל מודעא רבה דאביי סימן' — תסג2ג13ש⁷⁴.
 טז ע"א 49, 50: 'לכולם נפל ראה אביו הלך וניחם סימן' — טולמר*⁷⁵.
 יז ע"ב 20: 'רחת' — גג^{76, 33}.
 יט ע"א 56: 'לשנסמש' — ת⁷⁷.
 יט ע"ב 3: 'הקורא ושייר במערה סימן' — תלש; 'סי' — ר.ר⁷⁸.
 כא ע"א 42: 'סימן רחנב' — ת⁷⁹.
 כא ע"ב 18: 'מנו(מנח)' — תאלמרד⁸⁰.
 כא ע"ב 32: 'שפן' — ת⁸¹.
 כה ע"א 46: 'בלת עקן נשפה' — תטג40רד⁸².
 כה ע"ב 22: 'רעבדן' — תסג140ד⁸³.
 כה ע"ב 39: 'סימן נמחק' — ת⁸⁴.
 כו ע"א 43: 'סימן טוב מחליף בראש קטן קופת תורה' — תסג143גב⁸⁵.
 כז ע"ב 4: 'סימן זלפן' — תג47מדש⁸⁶.
 כז ע"ב 41: 'שכב סימן' — תג45מ⁸⁷.
 כז ע"ב 48: 'סימן קפן (עפן)' — תטמ⁸⁸.

- 69 שמות התנאים כברייתא.
 70 שמות הנביאות הנזכרות כברייתא (לפי פירוש התלמוד)
 71 שמות הנביאים-כהנים שהוכאו ב'איתיביה' (מבריייתא?) על-ידי רב עינא סבא.
 72 שמות הנשים היפיות שהוזכרו כברייתא.
 73 מימרות ר' אלעזר א"ר חנינא.
 74 שמות התנאים כברייתא.
 75 פסוקים הנדרשים על-ידי ר' בנימן בר יפת.
 76 שמות האמוראים
 77 שמות האמוראים כמעשה.
 78 מימרות של ר' חייא בר אבא א"ר יוחנן.
 79 שמות האמוראים בעלי המימרות.
 80 סימן לסדר הברכות.
 81 שמות בעלי המימרות.
 82 הפרשיות המוזכרות כברייתא.
 83 הפרשיות המוזכרות כברייתא.
 84 שמות המוסרים.
 85 מימרותיו של רבא.
 86 שמות התנאים כברייתא האגדית.
 87 ג' דברי חסידות של ר' זכאי כברייתא.
 88 ג' דברי חסידות של ר' אלעזר בן שמוע כברייתא

כז ע"ב 49: 'קאב סימן' — ת: 'קדים אכל בלא ברכה' — ג*47מ⁸⁹.
 כח ע"א 13: 'נעו סימן' — ת.⁹⁰
 כח ע"א 29: 'סימן מע >' (?) — תמ.⁹¹
 כח ע"א 39: 'סימן פצהה' — ת: 'פעהה' — ט; 'פצה הסק' — ש.⁹²
 כח ע"ב 33: 'פזק סימן' — תטר.⁹³
 לא ע"א 11: 'שאפ"ו סימן' — אמר; 'מאפו סימן' — ד; 'אשט [נ"א שאפ"ו] — ת.⁹⁴
 לא ע"א 15-17: 'משך תורא קדש בכספא פסל במדברא שלח בוכרא' (סימן — ט) — תטאמרד.⁹⁵
 לב ע"א 14: 'סימן יעמידנו מבחוץ עשרה בת קול נעימה' — ט.⁹⁶
 לב ע"א (סוף המסכת): 'פירקי דילה ארבעה וסימנה מגלה נקראת למפרע עומד ויושב בני העיר' — צ.
 רואים אנו אפוא שמתוך כ-40 סימנים המתועדים בכל עדי-הנוסח של המסכת, 29 נשתמרו בכתב-יד ת, לעומת 12 ב-ט, 10 ב-ימ וב-ש (שיש בו אמנם רק חלקים מן המסכת), 10 ב-ד (לאחדים מהם שרדה רק בבואה: תיבת 'סי' וכדומה) ועוד אחד על-ידי המגיה של ד (*). ב-ד ר"ל נשארו 6 סימנים בכל אחד. יצוין גם שבאגדת אסתר (ט), שהוא 'אחי"ו' של ת, אף-על-פי שהוא מכיל רק חלקים מן המסכת, נמצאו 7 סימנים (ושניים מהם אף במדרש הגדול [ס]).

נמצאנו למדים, שכתב-יד ת הוכיח את עצמו גם כמבחן זה ככתב-היד המהימן ביותר של מסכת מגילה.⁹⁷

- 89 ג' דברי חסידות של ר' פרידה כברייתא.
 90 ג' דברי חסידות של ר' נחוניא בן הקנה כברייתא.
 91 ג' דברי חסידות של ר' נחוניא הגדול כברייתא.
 92 דברי חסידות של ר' זעירא ואמרי לה ר' אדא בר אבהו.
 93 שמות האמוראים המספידים.
 94 קריאות לפי רב פפא.
 95 קריאות לפי אביי.
 96 מימרות של רב שפטי אמ' ר' יוחנן.
 97 סימנים הנוהגים במאמר:
 (1) סימני כתב-יד ועדי-נוסח
 א כ"י אוכספורד בודליאנה 366 (Opp.fol. 23)
 ב כ"י מינכן 140
 ג... קטעי גניזה (עיין לקמן)
 ד (ד1, ד2) דפוסים ראשונים: ד1 — פיזור; ד2 — בומברגי (וניציה)
 ה (ה1, ה2) הגדות התלמוד: ה1 — כ"י פרמא 3010; ה2 — דפוס קושטא רע"א
 ו כ"י ורשה 260 (המכון היהודי ההיסטורי)
 ט כ"י גיטינגן 3
 כ כ"י וטיקן 49/2
 ל כ"י לונדון British Library 400
 מ כ"י מינכן 95
 ס מדרש הגדול (על פי מהדורות מוסד הרב קוק)
 נ כ"י ניו יורק JTS ENA 84
 ס אגדת אסתר (מהד' ש' בובר, קראקא תרנ"ז, וילנה תרפ"א)
 ע ספר עין יעקב לר' יעקב ן' חביב, דפוס ראשון (שאלוניקי רע"א-רפ"ב)
 פ כ"י פפנהיים 3.1
 ף כ"י פרמא 427
 צ כ"י וטיקן רוסיאנה 1169/2

- ק ילקוט שמעוני, על-פי דפוס ראשון (רפ"א, רפ"ו-ז); כ"י אוכספורד 2637; מהד' הימן-שילוני-
 לרר (על בראשית ושמות), ירושלים תשל"ג
- ר כ"י וטיקן 134
- ש כ"י לונדון מונטיפיורי 88
- ת כ"י קולומביה אוניברסיטה 893 T141 ×
- סימני קטעי-גניזה שהוזכרו במאמר (2)
- ג6 — London Gaster 2045/478(421); TS FI(2) 59
- ג9 — TS FI(2) 63
- ג10 — TS N.S. 329.406
- ג12 — TS N.S. 258.144; Oxford Bodleian c.17; Antonin 177; Antonin 247
- ג13 — TS FII(2) 73
- ג19 — TS FI(2) 120
- ג23 — TS FII(1) 133; TS A.S. 78.369
- ג31 — Paris Alliance AIII 46
- ג32 — TS FI(2) 8
- ג33 — TS F3.81
- ג40 — TS FI(2) 20
- ג41 — JTS ENA 2075.2
- ג42 — TS N.S. 329.598
- ג43 — TS N.S. 329.787
- ג45 — JTS ENA 2078.5
- ג47 — TS FI(2) 57
- ג53 — JTS Mic. 8450
- סימנים אחרים (3)
- < > — מטושטש או בלתי-קריא
- [] — הוספה או הגהה בכתב-היד
- [*] — הוספה או הגהה בכתב-היד שלא כיד הסופר
- () — מחיקה בכתב-היד
- *ב — המגיה של כ"י ב
- ℘ — ליחא, חסר

דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות (תשמ"א)
 ישיבות מרכזיות: מקרא ולשון עברית

תוכן העניינים

החלק העברי

זאב בן-חיים, האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות כיצד
 חיים רבין, תקופותיה של הלשון העברית
 דב סדן, לכירור אחדותה של הלשון
 זאב בן-חיים, תשובה על ההשגות
 שלמה מורג, חקר לשון המקרא: אטימולוגיה וסימאנטיקה
 יהושע בלאו, לשון המקרא בזיקתה לערבית — בתשומת לב מיוחדת לערבית
 הבתר-קלאסית
 אליעזר רובינשטיין, מתחביר לסימאנטיקה: מדרכי העיון בלשון המקראית
 בנימין אופנהיימר, תיאולוגיה מקראית ומיתוס מונותאיסטי
 משה גרינברג, הייתכן מדע מקרא ביקורתי בעל אופי יהודי?

החלק הלועזי

משה גושן-גוטשטיין, חקר המקרא היהודי המודרני: היבטים של אינטגרציה
 נחום מ' סרנה, מחקר המקרא המודרני במסגרת מדעי היהדות
 רולף רנדטורף, פרשנות יהודית מסורתית וחוקר התנ"ך הנוצרי המודרני
 יוחנן פ' פוקלמן, לקראת הבנה כוללת של מבנה המשמעות
 יאיר זקוביץ, בין סיפור להיסטוריה
 אלן קופר, הליך הקריאה בתנ"ך
 ברוך א' לוי, לשון מאוחרת במקור הכהני: השלכות ספרותיות והיסטוריות
 אבי הורביץ, לשונו של המקור הכהני ורקעה ההיסטורית
 משה ויינפלד, מוסדות חברתיים ופולחניים במקור הכהני על רקע המזרח הקדמון
 מנחם הרן, אופיו של המקור הכהני: קווים אוטופיים וייחודיים
 יגאל שילה, תכנית העיר ירושלים בתקופת המלוכה

בהוצאת האיגוד העולמי למדעי היהדות
 ההפצה: הוצאת ספרים ע"ש מאגנס, האוניברסיטה העברית